

ФР
У 611
М 31

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
КНИГОЗНАВСТВА

О. М. МАСЛОВА

РУКОПИСНА
КНИГА

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

X

Шифр ФС 264 шзл Инв. № 2421524

Автор Маслова О. И.

Назва Технічна книга.

Місце, рік видання Вил. 1925.

Кіль-ть стор. 114, [5] с. іл.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют: _____

Примітка:

М. Д. Д.

Вил. О. И.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
КНИГОЗНАВСТВА

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Ю. О. МЕЖЕНКА.

Вип. I.

A 582600

УФН

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

О. М. МАСЛОВА

РУКОПИСНА КНИГА

2421524_к

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1925

КИЇВСЬКА ДРУКАРНЯ
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ—ВУАН

Київський Губліт № 7645, 1925.
Зам. № 2508. 3000

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

РУКОПИСНА КНИГА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.

Коли слово, мова відрізняють людину з поміж тварин—то винахід письмен є найзначнішим кроком в історії людськості.

До того—весь життєвий досвід і поетичні твори переказувано словами від покоління до покоління, чимало при цьому забувалося. чимало цілковито перейначувалось. Письмена ж перемагають просторінь і знищуючу силу часу; записане слово полекшує передачу культурних досягнень через віки й народи.

Одначе, треба було довгих років, поки від коротеньких записів цікавих дат, йменнів та подій—людськість, виробивши відповідний матеріал та знаряддя, опанувавши саму техніку,—змогла перейти до книжки, де в звязному викладі фіксувалась і усна традиція, що існувала раніше, і наслідки нових спостережень, нової поетичної творчості.

Предок нашої друкованої книги—рукописна книга не була одноманітною на протязі часів і у різних народів.

Матеріал і приладдя до писання, шрифти, виробництво книжок, їх оздоблення, поширення, засоби охорони й користування ними—все це відмінялося бігом вікової історії і нарис цей, що подається читачеві до уваги, є спробою схарактеризувати, оскільки це дозволяють приступні нам дані, етапи розвитку рукописної книги від її початку до появи друкарського станка, що поступово заступав її.

**Ассіро-
Вавило-
нія.**

Хоч єгипетська культура старіша за ассірійську, та з огляду на те, що генетично західно-європейська книга звязана з єгипетською, а ассірійська лежить по за шляхами її розвитку, ми, порушуючи хронологію, розглянемо спочатку останню.

Що правда, ті пам'ятки письменности, що залишила нам Ассірія, мало підходять до того, що ми звемо книгою, та ця сторінка з історії людськості остільки цікава, що необхідно хоч коротенько на ній спинитись.

**Матеріал
та прилад-
дя до пи-
сання.**

Відомо, що ассіро-вавілонські письмена мають назву клинопису¹⁾. Характером своїм—це силабічні знаки, вироблені з ідеограм²⁾; зовнішнім виглядом—це значки в формі клинців чи цвяшків, по різному розположених і сполучених між собою. Звичайним матеріалом до писання були глиняні циліндри, а ще частіше плитки; найбільш поширеним форматом їх були плитки 1¹/₂—9 дюймів заввишки, 1-6 дюймів завширшки і 4¹/₂ дюйм. завтовшки.

Вохку плитку ліновано натягнутою туго мотузкою; тоді, надаваючи м'ягку глину особливою паличкою, писець витискував її грубий кінець, а,

¹⁾ Див. Ю. Меженко. Історія письмен. Д. В. У. К. 1925.

²⁾ Ідеограмами звуться такі письмена, що в них спочатку кожен окремий знак означав лише одне поняття, а потім став означати поняття, близькі до нього. Так, малюнок носа означав не тільки ніс, а й—нюхати, пахощі. Пізніше із знаками вже не звязують якогось визначеного поняття, а вони приймаються як сума звуків; їх сполучення має не реальне значіння, а суто звукове. Оце і є силабічне, тоб-то „складове“ письмо. Коли нам треба визначити поняття бідака ідеограмою,—ми намалюємо або постань бідака, або торбу, як символ злиднів. В силабічному-ж письмі у нас було-б щось подібного до ребусу: дужка, що означала-б небозвід, і рак, що значило-б разом,—„неборак“.

виймаючи паличку, робив рисочку в бажаному напрямкові, таким чином відбивався значок в формі клина.

Коли писання треба було припинити, плитку загортали у вохку ганчірку, щоб не висохла. Закінчену плитку або циліндр висушувано на сонці, або, навіть, обпалювано на вогні, так що письмо ставало невитравним.

Зовнішній вигляд книжки. Кожна плитка відповідає нашій сторінці, але як-же ті сторінки сполучали? Вже дві тисячі літ до Р. Х. було винайдено глиняні пуделка для низки плиток, що складали книгу¹⁾). Кожен окремих твір писано звичайно на плитках одного розміру, плитки нумеровано, в початку кожної плиткі стоїть заголовок книжки; нарешті, щоб забезпечити цілком вірну послідовність, останній рядок кожної плиткі повторюється на початку слідуючої.

Заголовок, як і взагалі у східних народів, уявляє з себе початкові слова твору, як, приміром, у нас більшість ліричних поезій зветься по першому своєму рядкові.

Бібліотеки. Дуже рано починають збирати твори клиновидного писання до спеціальних книгозбірень або бібліотек. Таких книгозбірень було багато, при кожному більш менш значному храмі; та найбагатша і найбільш студійована вченими—це бібліотека в Ассурбаніпаловому палаці, відкрита Лейярдом на місці руїн стародавньої Ніневії. Розкопами відкрив англійський вчений дві великих кімнати, що їх долівка на $\frac{3}{4}$ арш. була завалена вкритими клинописом глиняними плитками. Вся ця маса звалилася сюди з другого поверху, де раніш її було розташовано в пов-

¹⁾ A. Schramm. Schreib- und Buchwesen einst und jetzt. Leipz., стор. 12.

ному ладу на дерев'яних полицях. Коли спустошували Ніневію (606 р. до Р. Х.) склепіння проломилось і вся книгозбірня завалилась униз. Лише декілька плиток не розбилося й зберегли певну послідовність— решта уявляла з себе купу череп'я в повному безладді, що пролежали до наших днів під грузом руїн. Пізніше кількома американськими вченими знайдено було недалеко Багдада, серед руїн одного храма, таку величезну кількість плиток, що повні виправдується назва містечка—Сіппара—город книжок.

Велика кількість плиток загинула, та ті що зберіглися, дають певне уявлення про уклад ассіро-вавилонських книгозбірень.

Кожна серія плиток, що складали певний твір, зберігалась в точній послідовності, до книжок було складено каталога, писаного на таких же плитках; нарешті були ще особливі плитки маленького формату лише з назвами окремих творів—видимо, це було щось подібне до сучасного карткового каталогу.

З якою шаную та любов'ю ставилися тоді до книги, видно з такого факту: посада бібліотекаря вважалася за таку значну, що її доручали звичайно вищим достойникам або царським братам. При бібліотеці існували цілі штати списувачів, що ретельно переписували стародавні тексти: копії робили надзвичайно уважно, одмічалися помилки, незрозумілі знаки та слова; нарешті, іноді переписувачі перекладали на сучасну їм мову де-які вирази, що вже вийшли з ужитку.

Дивно, як ассіро-вавилонці, при значному поширенні письменности, як те доводять торговельні та ділові умови між людьми найрізноманітніших верств і станів, що дійшли до нас,—при порівнюючі високо розвиненій літературі та науці, при широкій постановці книжної справи—не перейшли від лам-

кого, важкого і непокладного матеріалу—глини до більш зручних: тканини, шкіри.

Що правда, є де-які вказівки, що вже в 8-7 віці до Р. Х. їм вони були відомі, бо від тої доби зберіглося виображення двох списувачів, що з них один держить глиняну плитку, а другий сувій папірусу чи шкіри, та, очевидно, уживано їх дуже мало й до нас таких книг зовсім не дійшло¹⁾.

Єгипет. Більше подібні до наших книжок ті сувої, що їх уживали єгиптяни.

Вже за кілька тисяч літ до Р. Х. єгиптяни вміли писати і дуже високо ставили цю вмільсть. Сам Тот, бог мудрости, вважався за винаходця ієрогліфів²⁾, за автора священних книг, був богом охоронцем бібліотек і „писцем“ богів. Йому було присвячено приладдя до писання, на якому вирізувано коротеньку молитву до бога-протектора. Самого Тота часто виображали, особливо на саркофагах і в так званій „книзі мертвих“³⁾ в вигляді ібісоголової людини з приладдям до писання в руках. Дружина—сестра Тотова Сефхет теж була оборонницею письма.

Висока думка єгиптян про ролю „писця“ в житті відбилась у прислів'ї: „будь писцем і керуватимеш людьми“⁴⁾.

Ієрогліфи. Єгипетське письмо зветься ієрогліфами і уявляє з себе етапи еволюції від чистих ідеограм до силабічних знаків. Докладніше про це

¹⁾ A. Schramm, стор. 13.

²⁾ Ibid., стор. 10.

³⁾ Завдячуючи дуже розвиненому культі мертвих, всю увагу єгиптян було напрямовано на загробне життя. Вважалося за необхідне наділити небіжчика збірником магичних формул, заклинаннів та гимнів, що мали охоронити його від потворних демонів під час його мандрівок по тогосвітніх муках. Цей збірник і мав назву «книги мертвих»; його вкладали в саркофаги.

⁴⁾ A. Schramm, стор. 9.

говориться в книжці Юра Меженка „Історія письма“: Характером письма воно могло бути або виразним, повільним, з ретельно вимальованими, деталями (ієратичні письмена), або скорописним швидким пером писаним (демотичні письмена). Цього останнього уживано найчастіше для записів тимчасового характеру, першого для написів і в книжках.

Перші пам'ятки єгипетського письма — різно-родні написи, що особливо рясно вкривали саркофаги, але окремі написи на каменю, слоновій кості, ділові нотатки на дерев'яних табличках або глиняних черепках (ostraka) не увіходять в розуміння книги, і тому спинятися на них ми не будемо.

Матеріал та знаряддя до писання. Книжки могли з'явитися лише тоді, коли каміння, дерево, глину заступив більш відповідний до писання, схову та користування матеріал — папірус.

Коли саме його винайдено — невідомо; у всякім разі найстаріші з усіх, що дійшли до нас, манускриптів на папірусі, тексти Тимотея Мілетського від кінця 4 в. до Р. Х., але в малярстві Древнього Царства, т. то за 3 тисячі літ до Р. Х., зустрічаються вже образи писців з папірусовими сувоями в руках ¹⁾).

Дякуючи малюнкам і свідоцтвам греків та римлян, можна скласти собі повне уявлення про виробництво папірису.

Вироблювано його з комишу, що звався так само папірус і ріс по берегах нільських. Комиш зрізували (див. табл. № 1а), знимали зовнішню оболочку, розрізали осереддя на тоненькі плястики (табл. № 1б), клали на рівну дошку один ряд вздовж, а

¹⁾ O. Weise. Schrift- und Buchwesen in alter und neuer Zeit. Leipz. — Berl. 1919, стор. 18-19.

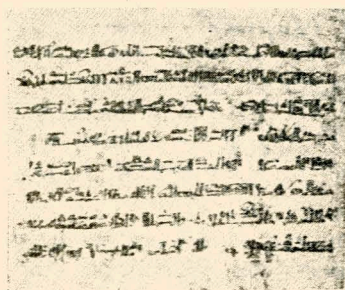

Таблиця № 1а.

другий впоперек, намочували нільською водою разом з клейки-ми річками, нагнічували, а тоді ретельно випрасовували такий аркуш (табл. № 1с). Він був світло-жовтого кольору, як-що комиш був молодий, з

Таблиця № 1б.

Таблиця № 1с.

лу до загортання.

старішої рослини виходив темніший папірус.

В залежності від того, оскільки пластики були ближче до оболки комишу, розрізняли кілька сортів папірусу і найкращим був той, що зроблено з самого осереддя; зовнішні ряди йшли на виробництво матерія-

Писано на папірусі одрізками певного сорту комишу. Ці відрізки звалися kalamos. Їх темперовано і гострий кінець розщеплювано трохи так, як це робилося за старих часів з гусячими перами. Атрамент до писання уживано двох кольорів: чорного й червоного.

Малюнки з постатями списувачів, що збереглися до наших днів, показують їх нам з пеналем для каламів; табличкою подібною до палети для розведення фарби і торбиночкою для фарб. Часто за вухом у списувачів стремить запасне перо.

Зовнішній вигляд книги. Коли текст був більший за один аркуш папірусу, до нього підклеювано другого, третього і т. д., поки не виходила смуга бажаної довжини.

Іноді вона була дуже значного розміру, так папірус Harris, найдовший з усіх, що збереглися, сягає 40 метрів.

Певна річ, зберігати такі смуги розгорненими — неможливо. Тому їх прикріплювали до палки з ручками і намотували на неї так, як у нас намотують церату. Текст писався лише на одному боці рівнобіжними стовпцями. Під час читання одною рукою розвивали сувій, другою одночасно звивали. Щоб відразу одрізнити певний твір, до нього прив'язували етикетку з заголовком — першими словами твору.

Для охорони сувоїв від пороку їх вкладали в шабатури; як що треба було перенести кудись, користувалися, щоб не попсувати їх, глиняними пудлами в формі коновки¹⁾.

Торгівля. Що-до питання про торгівлю книжками, то певних вказівок на те немає. Але-ж тому, що похоронний ритуал вимагав обов'язково, щоб

¹⁾ A. Schramm, op. cit., стор. 11.

в саркофаг було покладено „Книгу Мертвих“, треба думати, що примірники цієї книги виготовлювали на продаж. Принаймні дуже часто трапляється, що весь текст написано одною рукою, а ім'я небіжчика представлено другою. Часто під йменням небіжчика можна розібрати друге ім'я. Очевидячки, не дивлячись на культ мертвих, знаходилися люде, що грабували по могилах „Книги Мертвих“ і знову пускали їх у продаж, витравивши лише власні ймення. Привід до того полягав в тому, що папірус коштував дуже дорого. Взагалі, писання на аркуші вже вжитому, що з нього витравлено перший текст, трапляється досить часто. Такі рукописи звуться палімпсестами.

Бібліотеки. Книгозбірні, певна річ, існували в Єгипті головним чином при храмах. Грецький історик Діодор Сіцилійський говорить, що фараон Осумандіас, якого єгиптологи вважають за тотожного з Рамзесом II або з Сезострісом, заснував бібліотеку в своєму Тебанському палаці і звелів зробити над її входом напис: „аптека для душі“¹⁾. Що уявляла вона з себе, сказати трудно; також остається відкритим питання про існування громадських бібліотек.

Греція та Рим. Антична культура, а через неї й ми, багато чого завдячуємо Єгиптові. Та особливо важливим є те, що джерелом сучасних європейських абеток є єгипетське письмо, удосконалене й передане грекам фінікійцями. Питанню що-до грецької та латинської абеток присвячена спеціально книжка Юра Меженка, на яку ми вже вказували, тому нагадаємо лише, що зрештою всі

¹⁾ Albert Cim. Le livre. Paris. 1923, т. I, стор. 1-2.

шрифти можна вкласти в 3 великі групи. Перша— устав, капітальне письмо, чітке, велике, повільне з виразно написаним кожним окремим елементом літери; цілком протилежна йому друга група— письмо скорописне, метою його є найбільша швидкість, ідеалом— написання слова за один раз; третя проміжна між ними група— так званий полуустав,— що прагне об'єднати красу й чіткість форми з швидкістю виконання.

Ріжниця в меті обумовлює вибір матеріялу; ріжниця в матеріялі обумовлює тип письма.

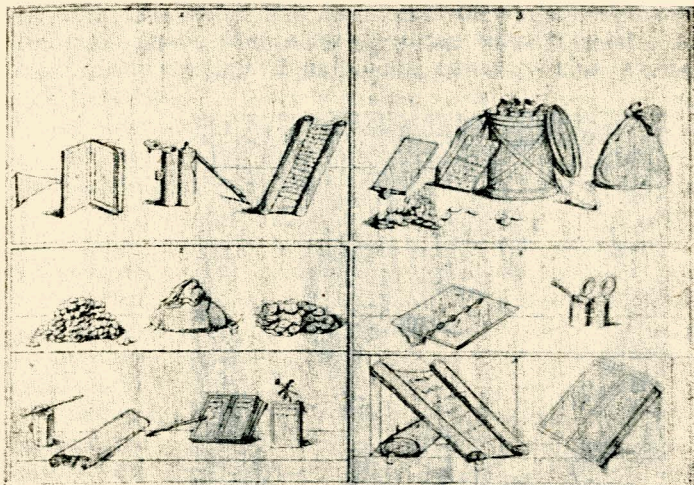
Матеріал та приклад до писання. Ми не спинятимемось на грецьких та римських написах на камінні, металю, дереві, це не входить в коло наших інтересів, перейдемо безпосередньо до нашої теми.

І Греція і Рим знали два типи книг: книжку літературного та наукового змісту, що її форма— сувій і матеріял— папірус, були запозичені з Єгипту; і воцані таблички (*tabulae ceratae*), щось подібне до книжечки для нотаток, блокноту, куди вписувано рахунки, нотатки, чернетки, що проте могли слугувати й для листування. Тому, що воцані таблички формою своєю могли вплинути на появу квадратних книжок, а з другого боку, вони безперечно є прототипом сучасної оправи, розгляньмо, що вони з себе уявляли.

Своїм виглядом вони нагадують наші таблиці (гріфельні дошки). Тоненькі дерев'яні дощечки видовбану з одного боку так, щоб по краях залишались рямці. Всю видовбану просторінь заповнювано офарбованим в чорний, рідше в червоний колір воском (див. табл. № 2).

Літери, видряпані на воску тонкою загостреною паличкою, так званим стилем, мали розуміється білий колір. Коли треба було витерти написане, уживано другого кінця стилю, широкого, тупого й плоского.

Через те, що при обробленню твору доводиться часто знищувати написане й замінити його іншим, то вираз: *stylum vertere*, т.-то перевертати стиль, набув переносне значіння і саме слово стиль вживається нині в іншому розумінні (див табл. № 3. Юнак з вошаною табличкою триптихом і стилем за писанням).

Таблиця № 2.

Щоб зручніше було переносити таблички вошані з місця на місце, до них прироблювалась металева каблучка. Часто дві або й більше табличок сполучали в одну книжку (*codex, codicillus*). Та *codex* мало подібний до сучасної книги, хоч-би ми й уявили її собі з дерев'яними, вкритими воском, сторінками. Найбільше подібний він до ширм, бо завжди правий рубець таблички був сполучений з лівим дальшої і всю книгу можна було розтягти в одній площині.

За числом табличок, що складали книжку, вона звалася диптихом (як що було дві таблички), триптихом (як що їх було три) й поліптихом (коли їх було багато).

Як що кодекс призначався до запису таємних справ, то посередині й по краях робилися дірки, крізь них протягався мотузок, кінці його звязувалися й накладалася печатка.

Стародавнім часам були відомі й воцані таблички—цери значно добірніші й коштовніші за про-

Таблиця № 3.

сті дерев'яні. Їх робили з слоновної кости і зовнішній бік їх був мистецьки оздоблений різьбою. Такі розкішні диптихи давались консулам, коли вони приступали до виконання своїх обов'язків. Та-

кі саме диптихи взяла до свого вжитку пізніше й церква. В них вписувано, і це вважалося за велику честь,— імення офірників та інших осіб, важливих для церкви; переховувались вони у вітварі й пізніше стали зразками для розкішних оправ на евангелії. Та

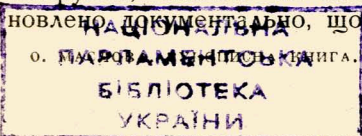
про це нижче, в своєму місці, тепер вернімось до цер античних.

Розкопами в Геркуланумі доведено, що вони, як книжечки для нотаток, були у великій моді у вищих колах. Розкішно оздоблені, маленькі форматом, вони належали обов'язково до вбрання парадниць, що носили їх при поясі.

Широке повсюдне вживання тих воцаних табличок пояснюється як тим, що вони були дешевші за папірус, а пізніше й за пергамін, так і тим, що ту саму табличку можна було вживати без ліку разів. Тому, хоч і непокладні й важкі, цери характерні не лише для античності, але трапляються в ролі сучасних блокнотів аж до XII століт. Тому, що воцані таблички слугували головним чином для біжучих записів, розуміється письмо їх зовсім не подібне до письма урочистих написів чи серйозних наукових та літературних праць, вони писані нечітким курсивом, що набирає певної незграбності, бо, хоч який не є він м'який, віск не дозволяє звязаних округлих написів.

Як вище наведено, потрібний для книг, в справжньому розумінні цього слова, матеріал, папірус і Греція й Рим одержували з Єгипту. Цей останній вів дуже жваву експортну торгівлю цим продуктом. Мало того, виробництво папірису було цілковито в його руках: і Фінікія, й Греція, й Рим залежали цілком від стану виробництва в Нільській долині. Коли, через неврожай виявився брак папірису і на цім ґрунті в Римі почалися заколоти, імператорові Тіберію довелося негайно вжити заходів і призначити комісарів, що стежили-б за розподілом запасів.

Коли саме й Греція й Рим зазнайомилися з папірусом, сказати не можна. У всякім разі встановлено документально, що в 450 р. до Р. Х. Атени

вже користувалися папірусом; перші згадки про нього на римському ґрунті трапляються в поета Еннія (169 р. до Р. Х.).

В уживанні папірусу ми не знаходимо нічого нового в античному світі в порівнянні з Єгиптом. Також, як і в Єгипті, писали загостреним і розщепленим комишем, каламом, уживаючи при тому чор-

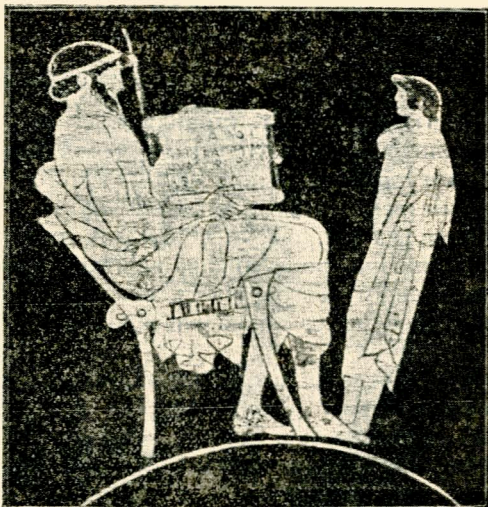

Таблица № 4.

ного або червоного атраменту; також змивали не-вдалі місця, також навивали довгі смуги папірусу на палку (*umbilicus*) з двома ручками (*cornua*). (Див. табл. № 2 і табл. № 4). В розкішних екземплярах ручки ті роблено з коштовного матеріялу, слонової кістки, золота, срібла, й оздоблювано коштовним камінням.

Щоб забезпечити сувій (volumen) від пороху, края його обрізували й шліхтували пемзою, іноді обріз фарбовано, переважно в пурпуровий колір. Щоб не точили папірусу різні шкідники, його промаслювали пахучим кедровим олієм. Замість нашої оправи, для більшої цілості сувою на нього надівали покривець; заголовок писали червоним атраментом на прив'язаній до сувою етикетці¹⁾. Сувої, що складали томи одного твору, звязувано звичайно в один жмут. Більш цінні рукописи хоронились в спеціальних скриньках (capsa, scrinium)²⁾ при чому в caps'ax була горизонтальна перетика з дірками, відповідно до глибини сувоїв; в ці гнізда й вкладались рукописи. (Див. табл. № 2).

Письмо на папірусі процвітає в античному світі лише до середини III-го віку; далі його потроху випирає з ужитку новий матеріал до писання—пергамін, тоб-то особливим способом вироблена шкіра тварин.

Писання на шкірі не є чимсь незвичайним; воно трапляється в багатьох народів, як старого, так і нового світу. І тільки, мабуть, на початку II в. до Р. Х., в Малій Азії й Пергамі винайдено такий спосіб виробу шкіри, завдяки якому вийшов чудесний матеріал до писання.

Існує переказ, що звязує винахід пергаміну з іменням пергамського царя Евмена II-го. Він бажав ніби-то утворити бібліотеку, що скарбами своїми конкурувала-б з славнозвісною Александрійською. Тоді Птоломеї, боючися, щоб їхня книгозбірня не втратила б своєї слави першої бібліотеки в світі,

¹⁾ Заголовок у нашому розумінні цього слова винайдено греками.

²⁾ Цікаво, що це слово, мабуть, через греків увійшло в старо-слов'янську мову „скрина, скриня, скриница“ і в живі слов'янські мови, зокрема українську.

заборонили вивіз папірусу до Пергаму. Евмен II вийшов з цього важкого становища винайшовши пергамін. Така та легенда, що в ній, безперечно, відбилась економічна конкуренція між двох держав. Чи то Евмен II, чи хтось з його підданих винайшов нові способи виробництва, неважно. Важливим є лише той факт, що перед початком II-го в. до Р. Х. в Пергамі з'явилися добре вироблені шкіри, цілком придатні до писання.

Деталі того виробництва невідомі, але вони зводяться до вимочування, вискрамодження усякого волосу та бруду й висушування. Для розкішних рукописів пергамін фарбовано в улюблений стародавньою добою червоний колір.

Коли саме пергамін перейшов до Греції й Риму точно сказати не можна. Першу згадку про пергамську шкіру, *membrana pergamena*, зустрічаємо в 301 р. по Р. Х. в едикті римського імператора, Діоклетіяна. Та, безперечно, з ним знайомі були вже раніше. Як і для папірусу, приладдя до писання був калам, але з початку II в. по Р. Х. починають уживати гусячих пер, рідше воронячих та лебедячих. З пташиним темперованим пером у руках виображена принаймні одна з постатів на Траянській колоні. Треба зазначити, що це приладдя до писання не є характерним для стародавньої доби, воно поширилося значно пізніше вже за доби середньовіччя.

Розкопки в Геркуланумі подали зразки й металевих пер, та це є явище поодиноке як для античності, так і для середньовіччя.

Для пергамінових рукописів у Греції й Римі уживали, як і для письма на папірусі, чорного, рідше червоного атраменту. До нас дійшли старовинні рецепти атраменту: звичайний їх склад: сажа, камедь і вода, іноді дня міцності домішували оцту. Як атраменту уживали іноді й сепії.

Червоним писали звичайно заголовки, перші початкові літери (ініціали) окремих частин тексту і початкові рядки окремих розділів (звідси сучасне значіння слова рубрика від *ruber*—червоний).

З огляду на постійне вживання атраменту двох кольорів, каламарі, звичайно глибокі, круглої, 4-х, 6-и або 8-микутньої форми, роблено подвійними. (Див. табл. № 2). Крім атрамента відомий був стародавнім і оливоць — олив'яний, що вживався для лінування рукописів, і червоний. Цікаво, що цей останній швидко став синонімом критики. Римський письменник Ціцерон повідомляючи Аттика про свої нові твори, говорить так: „боюся твого червоного оливоця“.

Щоб знищити написане на пергаміні, мало було змивати його, доводилось і вискрібати.

Пергамін, що з нього знято перший текст з метою вжити для нового, зветься палімпсестом (Див. візирець на табл. № 5, де під новим текстом виразно видно й змитий перший текст). Пергамін мав перевагу над папірусом в багатьох відношеннях: 1) він був значно міцнішим; 2) він був економнішим в тому розумінні, що на папірусі писали на одному лише боці, — тепер стало можливим писати з обох боків; 3) книзі, писаній на пергаміні, можна було надати форми більш зручної і для писання, й для читання, й для наукової праці над кількома рукописами одночасно і, нарешті, для схованки.

Зовнішня форма книги-кодекса. Спочатку й пергамініві надавали традиційну форму звитку. Для цього смуги шкіри підшивали одну до другої. Пізніше їх стали складати навпіл, як наш газетний аркуш. Та тому, що часто всього твору не можна було вмістити на одному аркуші, то в один аркуш вкладався другий, третій і т. д., і всю пачку на за-

Handwritten text in an ancient script, likely Coptic, on a fragment of parchment. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines, written from right to left. The script is dense and cursive, with some characters appearing to be in a different hand or dialect. The parchment is aged and shows signs of wear, including discoloration and irregular edges. The text is mostly illegible due to the script and the condition of the fragment.

Таблица № 5.

ломі зшивали. Одначе, такий спосіб був і незручним і негарним, бо чим грубішою була книга, тим більше випиналися середні аркуші. Отже, рукописи стали зшивати невеликими зшитками, які потім сшивали в один том. Такі чотирибожкутні книги вже зовсім подібні з зовнішнього боку до сучасних.

Через те, що ці книжки своїм зовнішнім виглядом були подібні до книжок з воцаних табличок, що їх звано кодексами,—назва „кодексів“ була перенесена й на них.

Коли й де дійшли до системи зшитків—сказати трудно; у всякім разі, в І в. після Р. Х. поет Марціал говорить, як про новину, про появу в Римі чотирибожкутніх, складених з окремих зшитків, книжок.

Формат цих книжок був усякий. В одному місці Марціал повідомляє, що його пісні випущено і у великих томах, для книгозбірень, і маленького формату, для хатнього вжитку.¹⁾

Через те, що традиції завжди тривають дуже довго, то в кодексах заховалася та манера письма, що в звитках пояснюється умовами писання й читання, письмо стовпцями. Сторінку ділили на 3—4 колони-стовпця і тільки пізніше став звичайним поділ на 2.

Що до шрифту, яким писано книжки, то й для кодексів однаково вживали полуустав, капітальний шрифт, устав зберігся лише для заголовків, ініціалів, початкових рядків.

Оправа. Для більшої цілоти книжки оправляли. Деталі палітурної справи мало відомі, про них доводиться судити лише на підставі натяків, розкиданих

¹⁾ Alb. Cim. Le livre, т. I, стор. 25.

по творах античних письменників. Самі-ж зразки оправ до нас не дійшли¹⁾.

Від I-го в. після Р. Х. є відомості про оправи з пергаміну. Марціал радить набувати для постійного читання лише примірники, що їх: „стискує коротенькими дощечками пергамін“. Оздоблювали такі шкіряні оправи дуже просто витисненням на них простенького лінійного взору, іноді посередині образу сучасного імператора. На різки, щоб шкіра не терлась і не дряпалася, набивали або бляшки або металеві нарізники. До оправи прироблювали ще ремінці для зав'язування або застібки. Щоб порох не псував аркуші, обріз, як і в звитках, шліхтували пемзою й фарбували для краси пурпуровою фарбою. За предка сучасної оправи наука вважає диптих²⁾.

Коли й при яких обставинах стали використовувати диптихи, як оправу, невідомо. Та у всякому разі вже за перших віків християнства церква пристосувала розкішні, слонової кістки, диптихи, так звані консульські, до оправ для богослужебних книг. Пізніше, від кінця IV віку, такі диптихи стали оздоблювати образами євангелістів і т. п.

В тих випадках, коли оправу дуже цінували, її покривали обкладинкою (camisia).

Для книг-кодексів уживали одкритих шафів (полиць), як то доведено розкопами в Геркуланумі.

Продукція книжок і торгівля ними. Спочатку книга поширювалась шляхом переписування і переписування тільки для себе. Інститут невільництва дозволяв багатим людям вибирати з своїх невільників більш здібних, давати їм освіту й уживати тоді як

¹⁾ Léon Thévenin et Georges Lemierre. Les étapes d'un livre. Paris. 1922, стор. 101—102.

²⁾ В. И. Анисимов. Книжный переплет. Петербургъ. 1921, стор. 13—16.

переписувачів. Як високо цінували таких невольників, видно з того, що багатий бібліофіл I-го століття після Р. Х., Calvisius, з слів римського письменника Сенеки, заплатив за добре освіченого невольника до 20 тисяч франків на сучасні гроші ¹⁾. Якщо порівняти ці гроші з пересічною вартістю невольника, то ми побачимо, що вони далеко переважають звичайну ціну. Що правда, ціни дуже хитались: так, коли зверхник над військом Лукул (I в. до Р. Х.) привів масу полонених, що їх обертано у невольників, пропозиція остільки переважило попит, що людину залюбки віддавано за 4 карбованці... Але пересічна ціна в I—II вв. по Р. Х. була 175—210 карб., т.-то близько 455—550 франків. Таким чином, вчений невольник коштував разів в 40 дорожче за простого чорнороба.

Разом з розвиненням культури виростає й потреба в книзі. Кустарне виробництво не може дорівнятися попитові, з'являється нагальна потреба в масовій продукції рукописів, виникають видавничі фірми й книжкова торгівля, при чому видавець і книгар звичайно об'єднані в одній особі.

Перші відомості про правильну організовану книжну торгівлю треба віднести до часів пелопонеської війни (431—404 р. до Р. Х.), коли в Афинах частину торгового майдану було відведено під крамниці, де продавали приладдя до писання, копії з постанов народніх зборів, також і готові манускрипти. Яких розмірів була та торгівля, сказати трудно, та треба думати, що на тому високому щаблі культурного розвою, що ним вславилася Греція, книжкова справа повинна була широко розвинутись. Alb. Cim, автор цікавої 5-ти томної праці про книгу, зібрав цілу низку вказівок на любов до книги в античній

¹⁾ Léon Thévenin et Georges Lemierre. Les étapes d'un livre. Paris. 1922, стор. 51.

Греції, на те, як палко збирали там Гомерові тексти, як пильно берегли рукописи поетів та трагиків ¹⁾. Треба думати, що метрополія поряд інших речей розкоши та добірної культури, постачала також і книжки своїм колоніям. Так, грецький історик кінця V і першої половини IV в. до Р. Х. Ксенофонт переказує, що одного разу він знайшов велику кількість рукописів серед уламків корабля, який ішов з вантажем до грецьких міст на Чорноморському надбережжю і розбився коло Тракійського берега. Пізніше головним центром книжної торгівлі стала Олександрія, що при Птоломеях (323—30 до Р. Х.) була науковим і літературним центром усього світу. З огляду на відкриття Олександрійської бібліотеки, що придбала собі світової слави, до столиці з усіх кінців звозили рукописи на продаж; аматори наук та літератури приїздили сюди, сподіваючись купити якісь незвичайні або виправлені вченими граматиками, які працювали при бібліотеці, тексти; таким чином, торгівля йшла дуже інтенсивна. Що-до Риму, то, на підставі багатьох даних, розцвіт книжної справи припадає тут на добу Цезарів.

Скінчивши твір свій, автор доручав його скопіювати або своїм невольникам, або невольникам своїх друзів. Іноді списків роблено таку кількість, що частина їх йшла на продаж. Принаймні про Цицеронового приятеля Аттіка (I в. до Р. Х.), який мав великий штат невольників, переписувачів, говорили, що він використав свою приязнь до славнозвісного письменника на великий пожиток як для своєї бібліотеки, так і для кишені. Ці копії можна назвати „першим виданням“, і їх ціновано дуже високо, з огляду на їх безпосереднє походження від оригіналу. Тоді автор віддавав свій рукопис видавцеві. Зазначимо, що, оче-

¹⁾ Alb. Cim. Le livre, т. I, стор. 4—6.

видячки, авторського гонорару не було. Книгар на свій страх випускав книгу і мав за те весь зиск, авторові-ж лишалася сама слава ¹⁾. Ніяких гарантій для прав автора та видавця в античному світі не було. Славнозвісний грецький лікар Гален (II в. після Р. Х.) скаржитья, що не один продає його твори під своїм іменням. З другого боку, кожен мав право переписувати твори чужі в бажаній кількості і вільно їх продавати. Це було, розуміється, несприятливою річчю для великих видавничих фірм, зате, можливо, це викликало народження малих.

У видавця звичайно був цілий штат переписувачів-невільників. Вони працювали в спеціальній залі. На підвищенні пробувала особа, що її обов'язком було диктувати тексти, інші записували. Від постійних вправ у записувачів розвивалось надзвичайно швидке письмо. Так, Марціал говорить, що 2-га книга його віршів, що складалася з 540 рядків, могла бути переписаною протягом одної години—це дає 9 рядків на хвилину.

Певна річ, бажання досягти максимуму швидкості в роботі й письмо у диктуру призводили до різного роду помилок у тексті. Необхідно було пильно перевіряти кожен окремих примірник; це й робилося, та з огляду на масову продукцію, на велику кількість рукописів і бажання не затримувати видання, коректуру ведено дуже недбало. Постійним явищем стали скарги читачів на хиби в текстах. Цицерон в листі до брата просто говорить, що не знає до кого вдатися, щоб дістати непопсовані переписувачами тексти. Встановився навіть звичай віддавати до експертизи якомусь вченому, граматикуві книжку, раніш ніж її купити.

¹⁾ Alb. Сm. Le livre, т. I, стор. 35—38.

Не всяка праця, не кожен літературний твір поширювався однаково. Видавцєві доводилось рахуватися з вимогами ринку й відповідно до них визначати розміри видання. Іноді воно досягало дуже значних розмірів, так відомо, що Плінієві листи було випущено в кількості 1000 примірників. Коли місцевих покупців було вдоволено, непродані книжки відправляли до інших міст, інколи навіть до далеких провінцій. До наших часів зберігся один лист від 50-го (приблизно) року нашої ери, що в ньому автор, римський громадянин, виявляє велику свою радість з того приводу, що в Ліоні існує книгарня й продаються такі твори сучасників, які вже завоювали прихильність римської публіки.

Кількість книгарень у Римі була надзвичайно велика: цілі квартали поспіль було зайнято ними. Книгар, щоб оповістити публіку про нові книжки, звичайно вивішував на колонаді, що на вулицю, об'явити та проспекти тих книжок. Книгарня правила звичайно й за клуб, де збиралися літератори та їх прихильники. Тут можна було продивитись той чи інший рукопис, замінитись думками що-до літературних питань, почути новий, ще не випущений автором у світ твір. Зберегалися книжки по шафах, і обов'язково звітки було покладено у шкабатури, а кодекси оправлено; до звітків привішено етикетку з заголовком. Все помешкання просякнуто було пахощами кедрового олію та шафрану, для забезпечення рукописів від молі та інших шкідників.

Ціни на книжки. Великий попит на книжки й безплатна праця переписчиків сприяли широкому розвоєві книжної справи (до нас дійшла ціла низка іменнів видавців і книгарів), а звідти й низьким цінам на книжки. В одному з своїх віршів Марціал подає своєму приятелеві адресу свого видавця й каже:

„З першої чи там з якої полиці
„Пемзою стертого і в пурпуровій оздобі
„За п'ять денарів подасть він тобі Марціяла.“¹⁾

тоб-то розкішне видання цінувалось приблизно в 1 карб. 10 к.—1 карб. 5 коп. на наші гроші. Простенькі-ж видання коштували ще дешевше. Певна річ, незвичайні в тому чи іншому відношенні рукописи оцінювано зовсім инакше. Відомо, приміром, що існував примірник Іліади, що міг вміститись в горіховій лущині. Розуміється, такому диву каліграфської вмілості ціни не можна було скласти.

Високий культурний рівень, підвищений інтерес до літератури й порівнюючи дешеві рукописи—все це піддержувало великий попит на книгу. Стародавній римлянин читав і дома, й по дорозі в ношах, й на вулиці і навіть в лазні; книгарня, як сказано, правила за клуб; в кожній багатій господі між невільниками були й переписувачі й палітурники, а пізніше й пергаменярі. В одному з своїх листів до Аттика просить його Цицерон прислати йому двох невільників, знаменитих палітурників. Римські панії не уступають чоловікам: між їхніми невільницями є обов'язково й лектриси й фахові переписувачки. Навіть зовсім неосвічені люди підлягають моді й поряд інших речей накуповують собі книжок, що грали в них ролю „обстанови“, як то траплялося часто й у наших багатих купців. Не рідко брали римські сатирики на глум таких бібліофілів, що „книжки в них були стравою мишам, мешканням молю й мукою челядникам“²⁾.

Та сама та велика кількість вискоченів, що бажали всім своїм життям наслідувати висококуль-

¹⁾ М. И. Щелкунов Искусство книгопечатания. М. 1 23, ст. 68.

²⁾ O. Weise. Schrift- und Buchwesen in alter und neuer Zeit. Leipz.-Berl. 1919, стр. 116.

турним патриціям, підкреслює ще раз, яка роля належала книзі за стародавніх часів.

Бібліотеки. На велику любов до книги вказує й кількість приватних і громадських бібліотек.

Атений, грецький ритор і граматик (кінець II, початок III в. нашої ери), перелічує такі грецькі бібліотеки: Полікрата Самоського, Евклідову, Нікократа Кипрського, Еврипідову, Аристотелеву та інші. В I в. після Р. Х. з'явилися навіть різні підсобники: „Як збирати книжки“ і „Як користуватись книжками“, що їх написав якийсь Артемон ¹⁾). Приватних бібліотек у Римі теж було дуже багато.

Розкопи в Геркуланумі дають змогу зазирнути в одну з таких приватних книгозбірень. Кімната виходить на схід; бо, з одного боку, так розположене помешкання менш підлягає вогкості, з другого римляни особливо любили приємне сонячне освітлення в години ранішньої праці, а книгозбірня одночасно була й кабінетом для читання. По стінах поспіль, а також посередині, поділяючи кімнату на дві половини, стояли шафи—полиці. В них лежали книжки в більш і менш коштовних пудлах з шкіри, з кедрового дерева і т. инш. Вільне від шафів місце заміщено було статуями муз і видатніших письменників; стінки оздоблено фресками та малюнками. В цій бібліотеці знайдено було до 1700 рукописів, на великий жаль, дуже пошкоджених вогнем. Ця значна для звичайного римлянина цифра показує які великі повинні були бути бібліотеки вчених та літераторів. Наведемо кілька цифр. Відомий римський сатирик Персій, що вмер в молодих ще роках, щось коло 28 всього від роду, залишив по собі 700 книжок, у граматика

¹⁾ Alb. Cim. Le livre, т. I, стор. 24--25.

Епафродита їх було до 3000, у Самонія Севера звиш 60.000 ¹⁾).

Дуже добре зложена й велика книгозбірня була у Ціцерона ²⁾). До речі нагадаємо, що полководці залюбки брали книжки, як військову здобич. Цілі бібліотеки дістали в такий спосіб Павло-Емілій, Сулла. Лукул ³⁾).

Що-до громадських бібліотек, то невідома в деталях їх організація, невідомо й коли вперше було відкрито таку бібліотеку. За переказами, вже тирани Пізістрат (561—524 р. до Р. Х.) в Атенах та його сучасник Полікрат на острові Самосі зробили спробу відкрити бібліотеки. Оскільки ці перекази відповідають дійсності, сказати трудно. Отже, навряд чи ці бібліотеки були значними по своєму обсягові. Тому слід починати історію громадських бібліотек від початку III-го століття до Р. Х., коли ми від переказів переходимо до точно встановлених певних фактів. Під той час в Олександрії, з ініціативи високоосвіченого Птолемея Лаги, ціла низка грецьких учених почала працювати над систематичним збиранням пам'яток науки та літератури. З усіх кінців світу звозили сюди рукописи, а спеціалісти граматики розглядали їх. Бібліотека містилась у двох будинках. Кількість звитків у ній досягала 700 тисяч. Як що перевести це на сучасну мову, то виявиться, що ця кількість звитків рівна приблизно 30—40 тисячам наших томів, сторінок у 900 кожен ⁴⁾).

Другу велику книгозбірню знаходимо ми в Пергамі, де Антіох I та Евмен II, палкі книголюби, що конкурували з Олександрійськими Птолемеями, за-

¹⁾ А. Деревицкий Письменность на первых шагах ее развития. Харьков 1887, стор. 17; також О. Weise, *op. cit.*, стор. 99.

²⁾ Alb. Sim. Le livre, т. I, стор. 13—14.

³⁾ Ibid., стор. 9.

⁴⁾ А. Деревицкий, *op. cit.*, стор. 14.

снували бібліотеку, в якій кількість рукописів сягала 200 тисяч. У Римі, першим, що намірявся відкрити громадську бібліотеку, був Юлій Цезар (I в. до Р. Х.), та намір той не здійснився, і початок цій справі поклав Азій Полліон в 39-му році до Р. Х. Бібліотека містилася при храмі Свободи; мала два відділи: грецький та латинський; приступна була для всіх бажаючих. За часів Августа було відкрито ще дві бібліотеки в 28 і 23 рр. Ці дані показують, яка велика була потреба в книжках. Кількість бібліотек усе росла, і в самому Римі в IV ст. по Р. Х. їх було 29.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

РУКОПИСНА КНИГА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ.

В розділі, присвяченому рукописній книзі античного світу, дотикаючись питання що-до матеріалів до писання, ми зазначали що-разу, як довго держався він в ужитку. Отже, до середньовіччя перейшли й вошана табличка—цера, й папірус, і пергамін.

Матеріал та приладдя до писання. Вошані таблички, здебільшого дерев'яні, з зовнішнього боку обтягнені шкірою, проходять через усе середньовіччя. Ранні зразки цер не збереглися, є лише від XIII століття рахункові записи Людовика IX та Пилипа III. Зате, починаючи з XIV, а особливо від XV віку, збереглися цілі скарби тих табличок. Так, в канаві біля церкви Іакова у Любеку, знайдено було купу цер, стилів, щоб писати на них, цезориків та лінійок бити по руках ледачих учнів¹⁾. Вошані таблички за часів середньовіччя, як і у стародавніх, уживано головним чином для біжучих записів, для листування, для чернеток. Їх широке вживання відбилося в легендах, анекдотах, жартовливих пісеньках, листах, документах. Бенедиктинський устав приписує ченцеві ніколи не розлучатися з церою та стилем; одна співомовка зве школярів „диптихоносцями“²⁾.

¹⁾ Добиаш-Рождественская О. А.—История письма в средние века. Петербург. 1923, стор. 18—19.

²⁾ Ibid., стор. 17.

Очевидячки, воцані таблички, як і раніше, не стільки „книжки“, скільки „записні книжки“. Як такі, вони доживають до нових часів.

Папірус мусів уступитись перед міцнішим і зручнішим для писання й читання пергаміном. З середини III-го століття пергамін починає потроху випірати папірус, в IV вже бере перевагу над ним, а з кінця IV в. папірус трапляється лише в документах (головним чином в справах папської канцелярії) на півдні до середини XI в., на півночі кінчаючи VII в.

Як матеріал для книжок, його остаточно усунено пергаміном і він зовсім не є характерним для середньовіччя. Якщо трапляється, що середньовічні рукописи писані на ньому, то йому надано традиційну форму сувою, хоч зрідка, під впливом пергаминових книг, уживано й в формі кодекса.

Середньовічна письменність, особливо на своєму початку, тісно звязана з пергаміном. Походження пергаміну, форма зшитку й кодекса, в якій він найбільше трапляється, приладдя до писання на ньому, калам, нам уже добре відомі. Обернімося до деталей його вживання в Західній Європі. Старовинна назва „пергамін“ віддалася дуже тривкою, та поруч неї були й місцеві: *velin* (теляча шкіра) у французів; *carta di pecora* (овеча) в італійців; *buochvel*, *puchvel* (козяча) у німців. З тих назв бачимо, що найпоширеннішим був пергамін з телячих, овечих (особливо цінними були шкіри мертворожденців ягнят та новонароджених) та козячих шкір. Гірший, а тому менш уживаний був пергамін з шкір рогової худоби та свинячої.

Як що деталі продукції пергаміну за часів стародавніх мало відомі, то про його виробництво за часів середньовіччя можна скласти собі виразне уявлення на підставі малюнків та текстів, що дійшли до нас.

Ми знаємо, що насамперед шкіру вбитої тварини вимочували у воді; тоді з неї знімали волосся, півку, жирові відклади та інший бруд; тоді її напинали на п'яльця і так висушували; тоді старанно вирівнювали дряпачками (*rasorium* або *novacula*), усуваючи все шорстке, глянцювали пемзою і, нарешті, підклеївши та позашивавши пошкожені під час вискрібання місця, різали, за допомогою лінійки та ножа, на аркуші бажаного розміру.

На малюнку № 6 ми бачимо один з моментів виробництва: оброблення розіп'ятої в рамцях шкіри. У віршах, підписаних під малюнком, майстер розповідає про етапи вироблення пергаміну, при чому виявляється, що пергамінярі одночасно виварювали клей з вухів та копит. На нашому малюнкові змальовано звичайного ремісника, спочатку-ж виробництво пергаміну було справою виключно ченців.

В одному документі 822 р. поміж ченцями Корвейського монастиря згадується *frater pergaminarius*— брат пергаміняр. Тільки пізніше, з ростом міст, початком університетів, загальним піднесенням культури й попиту на книжку, а значить і на пергамін, ремесло пергаміняра переходить до світських майстрів.

В XIII в. ми вже знаходимо цілком зформовані цехи цих ремісників. Як і кожен цех, цехи пергамінярів мали свої корогви з своїми значками; на них мальовано здебільшого розіп'яті шікрі і в різних комбінаціях струмент виробничий, тоб-то ножі, скребачки. Цех пергамінярів, в Парижу принаймні, підлягав університетові: він складав присягу ректорові і повинен був платити 16 су від кожного жмуту проданого в місті пергаміну¹⁾.

¹⁾ Ф. И. Булгаков. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. Спб., т. I, стор. 40.

Der Permennter.

Zch kauff Schaffell/Vöck/vñ die Geiß/
Die Fell leg ich denn in die beiß/
Darnach firm ich sie sauber rein/
Spann auff die Ram jeds Fell allein/
Schabs darnach/mach Permennt darauß/
Mit grosser arbeit in mein Hauß/
Auf ohrn vnd klawen seud ich Leim/
Das alles verkauff ich daheim.

б

Der

Що-до вартости своєї, то пергамін був ріжний. За найкращий вважався французький та німецький, що в ньому зовнішній бік не відріжнявся майже від внутрішнього що-до білоти та рівности; італійські-ж та еспанські майстри особливо старанно вироблювали лише один бік шкіри, другий був цупкіший і шорсткий, особливо в аркушах призначених для грамот, що звичайно їх писано лише на одному боці. Для розкішних рукописів пергамін инколи фарбували в пурпуровий, рідше в блакитний або фіолетовий колір.

З огляду на те, що попит на пергамін далеко переважав постачання, за часів середньовіччя часто уживали старих манускриптів. Мало відомо нам в деталях, як саме знищувалось написане, в загальних же рисах праця зводилась до змивання першого тексту, вискрібуння, витирання пемзою та знищення фарб певними сумішами. Де які з рецептів збереглися, більшість вмерла разом з фаховцями тієї справи. В уживанні палімпсестів викреслюються два етапи: в VII—IX вв. використовують античні рукописи, поверх класичних текстів пишуть духовні твори: евангелії, навчаючі твори, праці отців церкви то що; так де-далі, тим частіше трапляється проти-лежне—і в XIII ст. Іліяду переписано на Коринтському посланні ап. Петра; Софокла та Лукіяна на Біблії і т. д. На декотрих рукописах можна знайти сліди трьох текстів, що йшли один за одним. Аматори античної літератури раніше приходили до розпачу від палімпсестів: адже під усім відомим евангельським текстом могли ховатися сліди якогось унікама, безповоротно втраченого для науки. Нині, завдячуючи поступові фотографії, можливе повне відновлення знищених письмен.

Крім папірусу та пергаміну, що взяло середньовіччя у спадок по античному світові, знало воно ще один матеріал до писання—папір.

Якщо ми шукатимем джерел походження паперу, нам доведеться обернутися до далекого Китаю. За китайськими переказами папір винайшов у році 105 після Р. Х. міністр хліборобства Isai-Loun. Та, певна річ, винахід паперу не є справою однієї людини. Isai-Loun мабуть лише завершив довгу еволюцію, увівши такі удосконалення, які зробили з паперу цілком придатний до писання матеріал. Якою була виробнича техніка тих часів далеких невідомо; отже в основі її лежить цілковите роздроблення рослинних волокон, що з них роблять папір, розмочування їх, а тоді валькування в нерозривну, звязану масу. Для паперу в Китаю використовували морвове дерево та бамбук.

Посередником поміж Китаєм та Європою були араби. Під час окупації Самарканду ними взято було в полон два китайці, добре знайомі з виробництвом паперу, які й відкрили першу паперову фабрику в Самарканді в 751 р.; пізніше, в 794 р. було засновано другу фабрику в Багдаді. Протягом 9-го та слідуючих століть араби, поширюючись на захід, зазнайомили з папером північну Африку, Сіцилію, південну Італію та Іспанію. З арабського підручника до виготовлення паперу, що зберігся від XIII в., ми бачимо, що папір робили ручним способом. Коли виникло фабричне виробництво—не відомо, та вже біля 1200 р. у Феці існували паперові млини, що ступи в них приводилися в рух силою води. Новий матеріал дістав у різних народів різні назви, здебільшого під впливом назви папіруса (фр.—*papier*, нім.—*papier*, англ.—*paper*), але в італійців—*carta*, пізніше—*carta di bambagia*. Грунтуючись на цій останній назві і звязуючи з грецькою назвою бавовни (*βάμβουξ*, *βάμβαξ*, *βαμβάκιον*), вчені довго трималися думки, що спочатку папір вироблювали саме з неї. Проте мікроскопічний аналіз найдавні-

ших зразків заявне довів лляний склад середньовічного паперу. Назви-ж ті *carta di Vambagia*, *carta bambucina* походять від імення сирійського міста Вамбусе (араб. Мамбидш), де знаходилась паперова фабрика і видимо означають певний сорт, так само, як *carta damascena* означала папір з дамаських фабрик.

Початок уживання паперу належить XII ст. Вже з середини цього століття реєстри королевської еспанської канцелярії пишуть на папері, під той-же приблизно час починають ним користуватись для документів і в Сіцилії. Та треба зазначити, що не дуже-то вірили тоді в довговічність папіру, і Фридрих II видав у 1231 р. наказа про вживання лише пергамену для офіційних папірців. У Франції Петро Ключнійський з призирством говорить, в першій третині XII ст., про папір, вироблений з старого шмаття, протиставляючи його пергаменові та папірусові, до яких звикли. Погляд на папір, як на матеріал непевний, привів до того, що спочатку на ньому писали лише тексти тимчасового значіння, що в збереженні їх ніхто не був зацікавлений. Тим лише й можна пояснити, чому до нас дійшло так небагато пам'яток на папері від XII—XIII вв.

Зате в XIV віці папір велико поширюється. Насамперед починається місцева продукція, що з нею Італія познайомилась в північній Сіцилії, а Франція в мавританській Еспанії. Мабуть з Італії переходить паперове виробництво й до Німеччини. Принаймні перші відомості про німецький папір належать до тих країн, що мали жваві стосунки з верхньою Італією. Яке було те виробництво і коли від ручного способу перейдено до фабричного—невідомо. Перші відомості про німецькі фабрики відносяться до р. 1320, а від 1390 р. зберігся документ про млин якогось

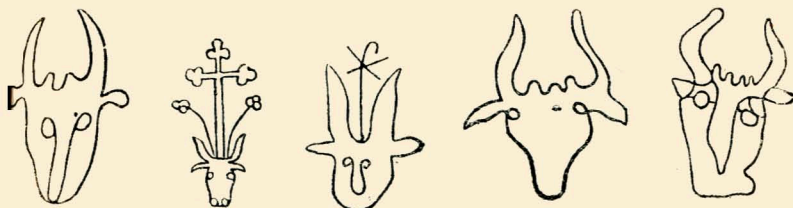
Ульмана Штромера ¹⁾ Перші французькі млини було відкрито ще в XII ст. в Труа в Шампані, потім біля Парижу ²⁾, а в XIII ст. ми вже находимо цілком організовані цехи папірників.

Пізніше за інші західно-європейські країни завела в себе паперове виробництво Англія.

Можна з повною докладністю відновити техніку паперової продукції за часів пізнього середньовіччя. Найсамперед старе шмаття сортували що до грубини тканин й відпорювали все, що не до діла, приміром, гудзики; тоді ганчірки перемивали й ручним або машинним способом роздроблювали в масу, подабну до каші, що мусила кваснути. Коли та маса була готова, нею наповнювано форми, що роблено з дерев'яних рамців і дуже густої сітки з тонкого латунного дроту. На дротинках маса лежала тоншим шаром і тому, коли розглядали готові аркуші проти світла, здавалось, що вони ніби перетяті тонкими смужками. Це так звані *vergeurs* (частіші смужки) і *pontuseaux* (менш часті), звідси й теперішня назва паперу—верже, що збереглася відтоді. Цю властивість паперу просвічувати в тих місцях, де паперова маса лежала тоншим шаром, використано було в XIII в. для виготовлення на кожному аркуші фабричної марки. Для цього в сітку вроблювали вигнуту з тоненького дроту фігурку, так звану філігрань. З половини XIII ст. філіграні починають уживати повсюди. Ці фабричні тавра, звані також водяними знаками (див. табл. № 7), з бігом часу відмінялися, і тому, вивчивши, коли які філіграні вживано, можна на підставі водяних знаків визначити вік паперу. Це надзвичайної ваги річ для вчених, коли їм треба визначити дату якогось документа чи книги, писаної на папері.

¹⁾ A. Schramm. Schreib- und Buchwesen einst und jetzt, стр. 22.

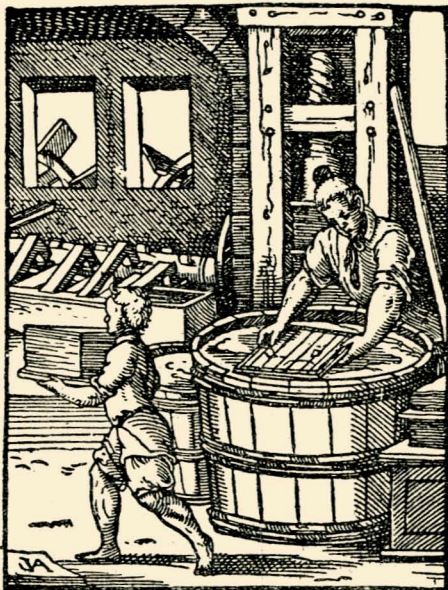
²⁾ Leon Thévenin et Georges Lemierre. Les etapes d'un livre, стр. 16.

Таблиця № 7.

Після того, як форму наповняли масою, її встряхували, щоби роздроблені волокна краще стягалися до купи; коли вода збігала, вогкі аркуші складали в пачки, перекладаючи кожен аркуш шматком войлоку того-ж формату. Коли пачка сягала певних розмірів, її клали під прес, що видавлював вохкість з аркушів. Потім папір відділяли від войлоку й пресували вдруге, щоб знищити сліди, що лишилиєь від войлоку на вохких аркушах. Деякі сорти паперу прокліювали, після чого знову пресували, щоб вичавити зайвий клей, і, нарешті, висушували в спеціальному помешканні. Далі папір вигладжували, вирівнювали великим молотом і складали в пачки. Перші часи певно існувало головним чином кустарне виробництво паперу. Так, на мал. № 8, що тут додається, на задньому плані працнєє ступа, що її приводить у рух млинове колесо; на передньому—майстер наповнює форму масою, поруч лежить стопа паперу, перекладеного войлоком; хлопчик—підмайстер відносить вже готову пачку; ще одна лежить під пресом. Та паперове виробництво не могло довго триматись в таких вузьких рямках. Зростання міської верстви ґрунтовно відмінило економічні умови життя. Безпосередній звязок між тим, хто виробляє, і тим, хто споживає, рветься, й виростає класа купців.

Der Papyrer.

Ich brauch Hadern zu meiner Mül
Dran treibt mirs Rad des wassers viel/
Das mir die zschneit Hadern net/
Das zeug wirt in wasser einquet/
Drauß mach ich Pogn / auff dē silk bring/
Durch pres das wasser darauß zwing.
Denn henc ichs auff / laß drucken wern/
Schneweiß vnd glatt / so hat mans gern.

F ij

Der

Розвинення торгівлі, піднесення загального культурного рівня, зокрема збільшений попит на папір, викликають потребу в здешевленні продукції і в новій організації праці. Таким чином з рук дрібних ремесників виробництво переходить до фабричних підприємств з великою кількістю робітників і з точно переведеним принципом розподілу праці. Так на одному малюнку 1493 року паперовий млин Ульмана Штромера обіймає цілу низку будівель ¹⁾.

Вищенаведений спосіб виробництва паперу дожив до великої французької революції, коли його заступила машинна продукція.

Взявши від античності папірус і пергамін, середньовіччя взяло від неї також і атрамент. Ми вже знаємо, що за старих часів уживано атраменту, виготовленого з сажі, камеди та води. Таким-же атраментом пише й середньовіччя до XII в.; далі починають виготовляти атрамент з атраментових горішків. Добрий атрамент дуже ціновано й він завдавав тоді чимало клопоту... „Добру книжку знищує поганий атрамент“ навчає лібрарія інструкція чернечого ордену „братів спільного життя“. Бажання мати добрий атрамент підвищувало інтерес до рецептів його виготовлення, отже від середньовіччя тих рецептів збереглося дуже багато.

Щоб відокремити частини тексту, за часів середньовіччя, крім чорного атраменту, уживали червоного найрізноманітніших відтінків, найчастіше одначе траплявся сурик. Інколи бувало, що весь текст писано червоним, тоді потрібні слова та речення відрізнялися чорним. Цікаво, що в паралельних хроніках пап і імператорів цілі стовпці виведено відповідно червоним і блакитним атраментом ²⁾. Крім

¹⁾ А. Schramm. *Op. cit.*, стор. 22—23.

²⁾ О. А. Добиаш-Рождественская, *op. cit.*, стор. 38.

червоного й блакитного був ще й зелений і жовтий, нарешті, писали золотом і сріблом по кольоровому пергаміні. Де-які ірландські записувачі кольорували іноді свої рукописи, як луки по весні, червоним, жовтим, блакитним і фіолетовим по черзі, навіть в одній літері, а ініціали окремих речень розмальовували обов'язково. На континенті рукописи були не такі пестрі, бо кольоровим атраментом писано лише ініціали, що починали новий розділ, зате тут був дуже поширений звичай писати золотом або сріблом на червоному, блакитному або аметистовому пергаміні. Вже стародавні знали письмо золотом та сріблом, але високого роздвіту досягає воно за часів візантійської доби, коли християнство, взявши гору над поганством, не шкодувало засобів для своїх особливо шанованих книг, як от євангелії, псалтирі то-що. У Візантії навіть існували цілі цехи хрисовулів, тоб-то майстрів золотого письма. Мода на нього поширилась і на захід: королі-варвари, єпископи, абати витрачали величезні гроші на розкішні кодекси. В X в. письмо золотом та сріблом починає виходити з ужитку.

Золото й срібло уживали також для кольорування мініятур, тільки на письмо йшло рідке золото, а на орнамент листове, що наводилось на пергамін за допомогою клею. Крім різнокольорового атраменту уживали, починаючи з кінця XIII в., й олов'яного олівця, сучасний графітовий починає траплятися лише з середини XVI ст.

Необхідним приладдям до писання за часів середньовіччя є комиш, калам, що його вживають де-далі тим менше; дуже поширене перо, здебільшого—гусяче, цезорик, губка для змивання написаного і більш корисна, ніж вона, для вискребування з пергаміну скребачка і, нарешті, каламар (cornu, corniculum, atramentarium, incausterium). Його робили зде-

більшого з рогу, та іноді він бував і металевий, срібний, ба навіть золотий. Найчастіше матеріалом для нього був ріг і тому майстрі, що робили каламарі звалися у Франції *cornetiers* ¹⁾).

Так ми зазнайомилися з матеріалом та приладдям до писання за часів середньовіччя. Обернімося тепер до того, як тоді писали, тоб-то, яке було письмо, які шрифти.

Шрифти. Вище, говорячи про шрифт античних рукописів, ми зазначили, що найпоширенішим письмом для книжок був полуустав або уніціяльне письмо. Він переходить і в книгу середньовічну і панує в ній до VIII віку ²⁾). Повсякденне письмо, уживане для листування рахунків, розписок, чернеток, так званий римський курсив, мав повну різностать— канцелярське письмо ³⁾).

У V в. в імператорській та папській канцеляріях виробляється новий або молодший римський курсив канцелярського типу ⁴⁾). Ступнево з нього, а почасти і з полу-курсива, тоб-то скорописного шрифту, в якому з'явилися риси, що зближали його де в чому з уніціалом, формується варварське середньовічне письмо. В окремих провінціях воно набирає окремих відтінків і тому в науці відрізняють цілу низку „національних“, правдивіше провінціальних типів: вестготське або еспанське; лангобардське або італійське і меровінське або франкогальське ⁵⁾). В Ірландії, більш своєрідній в своєму культурному розвитку, з огляду на відрізаність її від континенту, склалося своє ірландське письмо на основі взятого з Риму, разом

¹⁾ О. А. Добиаш—Рождественская. *Op. cit.*, стор. 37.

²⁾ *Ibid.*, стор. 54 й 55.

³⁾ *Ibid.*, стор. 65 та слід.

⁴⁾ *Ibid.*, стор. 67 та слід.

⁵⁾ *Ibid.*, стор. 110—116.

з християнством у IV і V вв., полууніціялу, тоб-то уніціялу з деякими рисами курсиву ¹⁾).

Вся ця ріжнманітність місцевих шрифтів наповнює собою всі писані пам'ятки раннього середньовіччя: грамоти, дипломи, документи і т. и. Але-ж між традицією письма в свіцьких канцеляріях, звідки виходили ті документи, і чернечим скрипторієм, де писано кодекси—лежала глибока безодня. Типовим для книги раннього середньовіччя, незалежно від усяких змін канцелярського письма,—лишається уніціял і римський пізній полууніціял. З VIII в. картина ця змінилась. Не залишились невідмінними окремі шрифти: всі вони еволюціонували в бік більшої краси, чіткості, а разом простоти й швидкості письма. Еволюція завершилась утворенням так званого каролінгського мінускула, що в ньому синтезовано протилежні графічні стихії капітального й курсивного письма. Добірний і простий він поширився по всій західньо-європейській території і є пануючим шрифтом в книгах IX—XIII вв. ²⁾).

Але вже у XII в. поряд з м'якими округлими лініями, типовими каролінгському мінускулові, намічається поява нових форм кутуватих і ламаних. Помалу, де-далі, тим більше, розходяться два зовсім протилежні типи шрифтів: суто круглий мінускул (див. мал. № 10) і ламаний кутуватий готичний (див. мал. № 11) ³⁾). Між ними, одначе, є й проміжні форми.

Для романських країн типовішим є круглий шрифт, що потім ліг в основу друкарських шрифтів для італійських друкарень і був відомий під назвою *antiqua*. Готичний шрифт, панування якого припадає на XII-XV вік, особливо характерний для германських народностей і став взірцем для друкарського шрифта в Германії.

¹⁾ Ibid., стор., 116—121.

²⁾ Ibid., стор., 124—128.

³⁾ Ibid., стор., 133, 139—143.

Отже історія писаного шрифту виявляє велику його різноманітність і тому рукописні книжки окремих доб середньовіччя дуже різняться одна від одної характером письма. Ця різноманітність збільшується ще тим, що відмінялось й письмо самих слів, бо в різні часи вживано різних скорочень; викидали то закінчення слова, то середні голосівки, а то й цілу середину слова¹⁾.

Таким чином, вже самий вигляд шрифтів дає можливість визначити час написання рукопису (а часто й національність). Зазначимо, що це має величезне значіння для науки, бо дозволяє датувати недатовані пам'ятники, без чого не можна вивчати еволюцію письменства.

Орнамент. Крім характеру письма, своєрідною для кожної даної доби є також і орнаментика рукописів. Оздоблення рукопису залежить від його призначення і персонального смаку його власника. Одні книжки мають зовсім простий скромний вигляд; інші, як зазначено вище, уявляють із себе розкішні екземпляри, писані золотом або сріблом на кольоровому пергамені. Рукописи, що дійшли до нас, дуже різноманітні з цього боку. Та зрештою всі оздоблення текста зводяться до таких: найсамперед оздоблювано початок книги, тоб-то над її заголовком, часто також над головнішими великими розділами, мальовано орнамент, так звану заставку.

Тоді атраментом другого кольору і більшим шрифтом, звичайно типу уставу, писано заголовок. Іноді літери заголовка тісно зв'язані химерними комбінаціями одна з одною. Таке в'язання вже само собою є щось подібне до арабеска.

Далі відрізняють кольором, великістю і малюнком початкові літери (ініціали) кожного розділу.

¹⁾ Ibid., стор. 143 – 159.

Нарешті текст оздоблювано часто ілюстраціями, так званими мініатюрами, як в тексті, так і на окремих аркушах.

Тоді ще іноді закінчувано кожен розділ оздобою, що зветься кінцівкою.

Малюнок, кольорування, техніка виконання всіх цих оздоблень дуже різні в залежності від того, коли й де написано книгу ¹⁾).

Ранні середньовічні рукописи (з V в.) не багаті на оздоблення. Вони продовжують римську книжкову традицію: ініціали кольорові, заголовок пишуть капітальним шрифтом, орнамент складають з рослинних мотивів, приміром, повійки або джугтів та запліток.

В цю античну традицію варвари вносять нову своєрідну течію, ускладнюючи старі мотиви привнесенням оригінальних рис. Найяскравіше виявився новий орнамент в творчості ірландських і англійських записувачів та ілюмінаторів (ілюстраторів) з VI до VIII вв. Просвітня діяльність Колумбаньових ченців перенесла той орнамент і на континент.

Заставки звичайно складано з химерно сплєтених різнокольорових смужок, що закінчуються головами тварин або птиць, найчастіше пеликанів та чапель з рибами, що звиваються в дзьобах. Іноді заставка являє собою арку, оздоблену головами химерних звірів і поставлену на колонах, розмальованих розетками або квадратами як шахівниця.

Також грає фантазія і в ініціялах, в них вводяться химерні риби й птахи із дзьобами папуги і часто з тілом, вкритим лускою.

Що до людських постатів, то, хоч це й улюблена тема англо-саксонського мистецтва—та й ма-

¹⁾ Див. Léon Thévenin et Georges Lemierre. Les étapes d'un livre. Paris. 1922, стор. 63—86.

люнок, і вираз і перспективи—все по дитячому наївно й недотепно.

Кольорування звичайно пестре, але по своєрідному гармонічне: найбільш уживано сполучення червоного й жовтого плетіння на чорному або пурпуровому тлі (див. мал. № 9).

IX вік в історії Зах. Європи вважають за добу відродження античних традицій, чому її і звать каролінгським відродженням. Природньо, що в історії книжкового орнаменту вона уявляє з себе комбінацію англо-саксонських та класичних впливів.

Вивчаючи зразки орнаменту рукописної книги з IX до XIII в., можна встановити в ньому такі елементи:

1) Форми тваринного царства. Іноді це реальне виображення ведмедя, павича, малпи і т. и., або—химерні тваринні образи, приміром піврослини—півзмія з пазуристими лапами і т. и.

2) Образи людської постати. Поруч цілком реальних сцен, що заповнюють промежини в ініціялах, зустрічаються найдивовижніші образи півлюдини—півзвіра.

3) Рослинні мотиви. Вони цілком нереальні. Здебільшого це розетки та листя для оздоби ініціалів.

4) Лінійні мотиви—що в сполученні з стилізованими гілочками дають матеріал до komponування заставок.

Характерним для рукописів з IX до XIII в. є вигляд заголовку. Великі літери звязано химерно одну з одною плетінням їхніх ліній, і заголовок нагадує тонкі закрутки та заломы срібних та золотих ниток у філігранях. Кольорування не таке пестре, як в ірландських рукописах, тони теплі й гармонійно сполучені між собою.

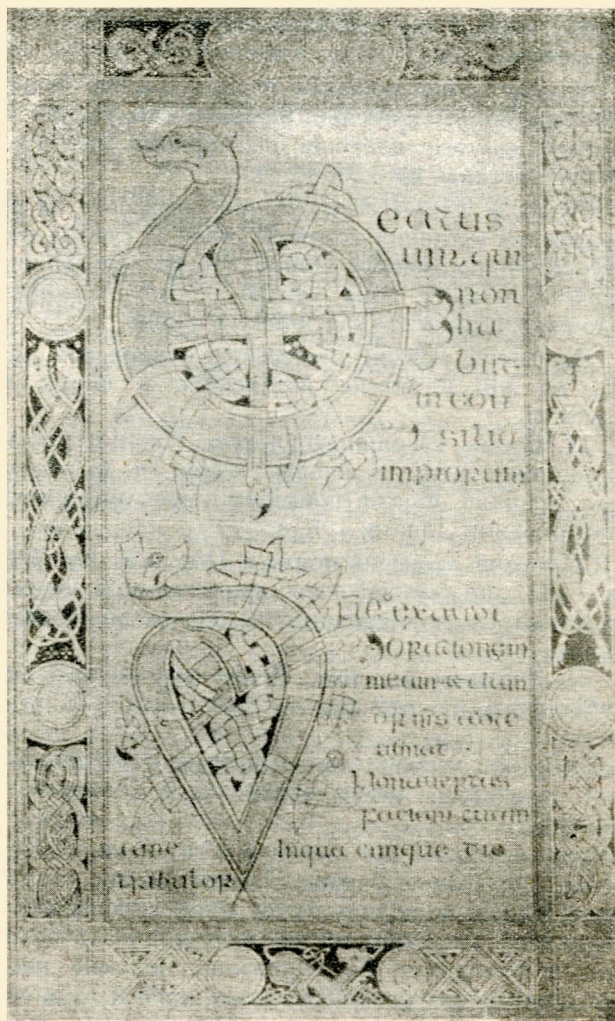

Таблица № 9.

У XIII в. помічається де-далі то більший ухил в бік натуралізму.

Рослини й тварини малюють усе натуральніше: їхні пози, рухи, вирази, характери підстержено тонко і ясно передано. Тепер краще ніж раніше вдається й людина, і навіть тоді, коли під впливом „Романа про Лиса“ ілюстратори малюють звірів з людськими обличчями, ці дивовижні комбінації далеко відходять від химер-людин попередньої доби.

Ініціали пишуть звичайно червоним та синім атраментом, при чому довгі закрутки, вусики або гілочки з листям, розбігаються від ініціалу по бережках в різні боки.

Сама літера ініціала стає більшою, в промежинах її часто малюють сцени з біжучого життя, і тим, хто вивчає рукописи XIII—XIV вв., вони дають чимало коштовних побутових деталей.

В XIV ст. трапляються ініціали з стилізованої лози рожевого, блакитного або білого кольору на золотому тлі, і в рамці світлих тонів.

Мініатюри за цієї доби або писані на однокольоровому: блакитному, червоному або золотому тлі, або-ж його розмальовано квадратами чи ромбами як у шахівниці, або ще на задньому плані введено архітектурні мотиви: портики церков, колони, арки і т. інше. Поволі в мініатюри починає проникати портретове малярство.

Перед кінцем XIV в. в мистецтві ілюстрування книжки певно визначаються 4 школи:

1) Французька, що відзначається ніжними фарбами, великим смаком в їх комбінуванні, але незграбністю малюнку.

2) Італійська—з цілком поправним малюнком, що прагне ідеальних форм, але з тьмянішими фарбами.

3) Німецька—найслабіша, що не дала нічого свіжого ні в малюнку, ні в фарбах.

4) Фламандська, найсвоєрідніша, пишна, що вплинула на все європейське мистецтво. Найголовніша її риса—реалізм сюжету, присутність побутових рис остільки, що в фламандських мініатюрах святі й великомучениці зовсім гублять своє ідеальне обличчя й обертаються в типи, якими кишіла дійсність.

Зростанням фламандського впливу відзначається XV в. Та поруч натуралістичних тенденцій з'являється й відродження інтересу до античності (д. мал. № 10). Художня творчість знову вертає до цього багатого джерела. Італійці перші і найближче доткнулися тих традицій старої давнини і, сполучивши їх з здоровим наслідуванням природі, дали найкращі зразки малярства.

Історія італійської книжки ренесансу дає розкішні, чудесно орнаментовані рукописи. Ініціали здебільшого оточені рамкою, і на білому із золотом тлі виділяється літера в світлих тонах: блакитна, рожева або зелена; іноді—біла літера на золотому тлі; в промежинах змальовано античні погруддя, медалі або портрети. Сторінки в найпишніших рукописах замкнено рамками—хімерними комбінаціями геніїв, сирен, масок, бинд, медалів, намистин, рослин і квіток. В інших рукописах заставки і рамки простіші і складаються з однородних орнаментових мотивів чорного кольору, але упестрених золотими точками або-ж поспіль золотих.

Французька книжка XV ст. не така вишукана, як італійська: французькі мистці додержуються реалізму. В рівних рамках на матовому золотому тлі, або на тлі поділеному на кольорові трьохкутники, люблять вони виображати листя, квіти, овочі, іноді інсектів: мушок, гусеницю, метеликів (див. мал. № 11).

Німецький орнамент уявляє досить нескладні комбінації витких гілок, іноді тварин та архітектурних мотивів. Ініціали або рослинного характеру, або

OVIDII VERSVS

ACTENVS ARVORVM CVL

tus & sydera coel.

Pampineas canit ille coma colligunt

Disruptaq; locurites & donalyes

Atq; oleæ & ramos pomos exordie letus

ACTENVSAR

VORVM CVLIS

ET SYDERA CELI

NVNC TE BACC

HE CANAM NEC

NON SILVESTR

IA TECVM

VIRGVITA ET

PROLEM TARDE

CRESCEtis OLIVAE

Hic pater oleæc tuis hic omnia plena

Munerib; tibi pampino grauidus autumnis

Et lora ager spumat plena candelina labris

Hic pater oleæc ueni nudataq; immito

Tuque nouo mecu disruptis eruta coturnis

Principio arborib; varia e natia creandis

Namq; alie nullis hominu cogentib; ipse

Sapiente sua ueniunt caposq; et flumina late

Curua tenent ut molle filer; lenteq; genente

Populus & glauca canentia fronte liliata

Partes aut posito surgunt desermine vitalit

Castaneq; nemorumq; uou que max; fronde

Esculus atq; habet grati onicula querus

Pullulat ab radice alius dentissima filia

ще простіше—звичайна велика літера на однокольоровому тлі,

Таблиця № 11.

Фламандський орнамент не втрачає своєї тенденції до натуралізму. Він любить комбінувати підсте-

режені серед природи форми рослинного й звіринного царств, тоді, блискуче скомпонувавши їх виділити золотим тлом.

Перед винаходом друкарської вмілости мініатюра досягла свого повного розвою. Наступним мистцям та любцям не лишалось нічого іншого як уживати вироблені попередниками їх взірці, але дальша історія оздоблення книжки не входить у наше задання, а щоб вичерпати все що - до зовнішнього вигляду рукописів обернімось до оправи.

**Опра-
ва.** Як зазначено вище, предком оправи, очевидно, є диптих, що його стала вживати християнська церква з самого початку свого існування—яко оправу для богослужбних книг. Крім старих диптихів, що їх уважано за гідні для церковного вжитку, з огляду на розкішне оздоблення верхньої дошки, стали вироблювати за їхнім зразком спеціальні оправи. Кришки роблено звичайно з дубових дощок, із скошеними краями. Їх обтягувано шкірою або частіше оксамитом; на верхню дошку набивано емальові або різбляні з слонової кістки образки, або філігранні окраси золоті або срібні, вкриті часто коштовним камінням. Це—так званий візантійський тип оправи, що вживався майже виключно для церковних книг. Див. зразок оправи зі слонової кости на мал. № 12.

Для повсякденного вжитку західньо-європейське середньовіччя користувалось простішим типом, близьким до звичайної римської оправи. Як для римської оправи, так і для оправлення середньовічних рукописів уживано дерев'яних дощок, скромно обтягнених оксамитом або шкірою з нескладною лінійною рамкою. До оправи додавано наріжників або бляшок—та мета їх—суто практична: зберегти оправу від того, щоб вона не терлася, а ріжки не оббивалися, як

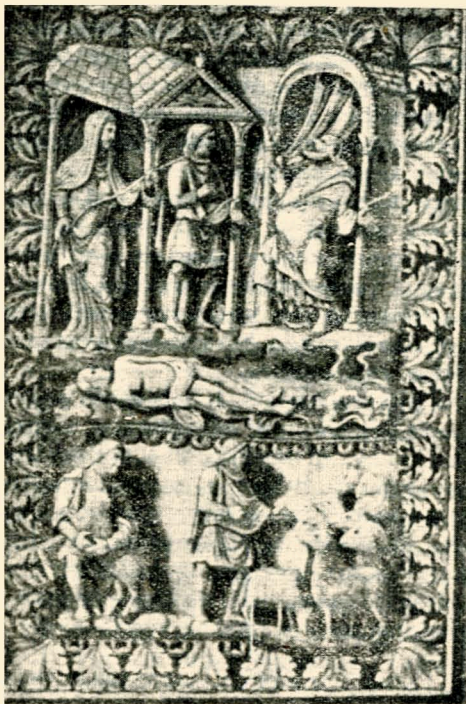
що книга впаде. Щоб дошки з часом не покаручились, до них прироблювано ремінні зав'язки або застібки на гудзиках.

Таблиця № 12а.

Один з найгірших ворогів книжки—то є порох. Щоб забезпечити від нього обріз, прироблювано до спинки шкіру такого розміру, що вона виходила далеко за краї книжки. Та, певча річ, такий спосіб

був дуже незручний, бо шкіра неминуче псувалась і крутилась—отже помалу він і вийшов з ужитку.

Таблиця № 125.

Між візантійським типом і найпростішими оправами, розуміється, було чимало посередкових—в залежності від призначення книги, смаку та засобів її власника.

З бігом часу вибитий взір на оправах ускладнюється: 1) вже самі мотиви орнаментні стають різноманітнішими й артистичнішими; 2) орнамент виростає що-до розміру; 3) техніка тиснення на шкірі високо підноситься під впливом арабів, що вславилися чудесними шкіряними оправами, рясно орнаментованими в персько-тюркському стилі.

Крім звичайно вживаного типу оправ, був за часів середньовіччя ще другий, дуже оригінальний, приладжений до подорожів.

В таких випадках на дошки оправи набивано такий шматок шкіри, що краї її можна було зав'язати вузлом; тоді книгу привішувано на руку або до пояса подорожнього. Таких книг - кошиків дійшло до наших часів лише п'ять, та на малюнках так часто трапляються образи манахів з такими книжками, що, мабуть, їх було тоді чимало ¹⁾.

Цікава ціна на оправі. L. Thévenin і G. Lemierre дають кілька цифр, що стосуються кінця XIV в. Подаємо ті з них, де вартість переведено на сучасну французьку валюту. В 1386 р. оправлення 8 книжок— з них 6 було шкіряних—коштувало герцогу Бургундському—16 фр.=114 фр. Що-правда, невідомо, який був формат книжок, не визначена якість оправ, але тому що всякі окраси, застібки, наріжники оплачено окремо у золотаря, ця сума є чималою ²⁾.

Виробництво кни- Таким чином ми зазнайомилися із зовнішнім виглядом середньовічної книги: з пергаментом і папером, що на них її писано, з атраментом, приладдям до писання, зовнішньою формою рукописів (сувій, кодекс), з шрифтами й

¹⁾ Багато знімків з зах.-європейськ. оправ, здебільшого від XVI вже віку, дає А. И. Анисимов „Книжный переплет“. Петерб. 1921.

²⁾ L. Thévenin et G. Lemierre. Les étapes d'un livre, стр. 107.

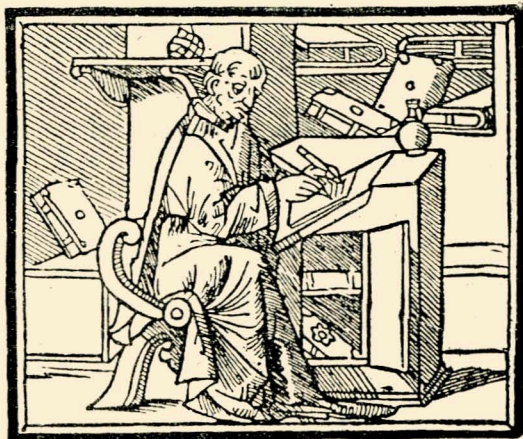
орнаментом і, нарешті, з оправою. Обернімось тепер до питаннів: хто і в яких умовах творив книгу за часів середньовіччя, як її поширювано, скільки вона коштувала, де і як зберегалась.

Коли антична культура дійшла свого кінця в суперечностях соціального та економічного характеру, для її зруйнування бракувало лише зовнішнього удара. Таким ударом був наступ варварів. Певна річ, що в добу розкладу старої державности, політичних та соціальних бур, сутичок варварського світогляду з чужими йому абсолютно античними традиціями, — загальний культурний рівень неминуче повинен був знизитись, а охоронцями освічености могли бути лише ті, що лишались нейтральними і далекі були від заколоту біжучого життя. Отже вогнищами культури за часів раннього середньовіччя стали монастирі. Та з огляду на те, що просвіта зосередилась по монастирях і практично необхідна була саме церковним діячам для служби й пропаганди — культура набрала зовсім нових фарб.

На переломі століттів ще працюють вчені, що цілком стоять на ґрунті наукових традицій античних, як, приміром, перекладчик і коментатор Аристотелів — Боецій († 525). Навіть церковні діячі хияються до класичної древности. З життєпису Кассіодорова († 575 р.) відомо, що він більш пильнував Цицерона ніж євангелію; Ієронім мав галюцинації слуху — якийсь голос дорікав йому: „що ти за християнин, ти цїцероніанець!“ Можна навести цілу низку подібних фактів, але в цілому — наукові, філософські, літературні інтереси цілком підлягли церковному авторитетові. Книга змістом своїм є релігійна переважно, і книжкова справа зосереджується виключно в церковних руках. Устави багатьох монастирів уводять працю над книгою, як один з послухів. Ієронім (330—412) радить монахам переписувати книжки. Єфрем гово-

рять, що найвідповіднішими для ченця працями суть: плетіння кошів, ткацтво й фарбування пергаменту. В монастирях, заснованих Мартином Турським (336-401), єдине дозволене в години, вільні від молитви, провадження часу—є переписування книг. Бенедиктинський статут робить читання обов'язковим, а Кассіодор зводить до нього, як послух, книжні справи, тому в монастирських школах Бенедиктинського ордену в Сен-Галлені, Фульді, Рейхенау, Корвеї, Гіршау, Герсфельді та ин. зібрано й переписувано не тільки твори отців церкви, але також, зазначимо це, й скарби класичної древности. В Клюні, якщо судити з каталогів, рукописи виготовлювано у величезній кількості; а у Флері кожному ченцеві загадано, як послух, написати дві книги на рік. Жіночі монастирі не відставали від чоловічих. З огляду на те, що згідно з уставами багатьох монастирів, обов'язковим було читання під час трапези, а кількість творів, що їх рекомендовано читати, досить велика, ченцям доводилося не тільки купувати, або позичати книжки, але здебільшого самим переписувати їх. Так в життєпису Мелянії—вона вславляється за красу, швидкість і певність своєї каліграфської праці. Спочатку, коли монастирі тільки починали розвиватись, братів було небагато, а ченців, що розумілись-би на книжковій справі й того менше, та-ж сама особа творила всю книжку: готувала пергамент, писала текст, вимальовувала заставки та інші оздоби й вкривала книгу простенькою оправою. Та швидко відрізнялися брати пергаментарії (*pergaminarii*) і палітурники (*ligatores*), тим більше, що для цих ремесл не потрібно було бути письменним. Далі, в міру зростання кількості ченців, намічається ще більша спеціалізація: одні пишуть книги (*scriptores*), другі, більш умілі в малярстві, ілюструють і оздоблюють її (*rubricatores, illuminatores, miniatores*). Про такий розподіл праці говорять де-

які рукописи, що в них на місцях ініціалів та інших оздоб лишилися промежини; очевидночки з тих або інших мотивів брат rubricator не зміг виконати своєї роботи. Великі твори розподілялись між кількома переписувачами. Це, певна річ, недобре відбивалось на загальному вигляді книги: і характери були різні, і письмо в одного було більше, в другого менш стисле; отже першому доводилось перед кінцем свого зошиту писати дуже широко й залишати порожні місця, другому, навпаки, ліпити тісно літеру до літери. В невеликих монастирях роботу ту ведено в себе, у келії за конторкою, на зразок

Таблиця № 13.

сучасних налоїв,—звичайно, для книги, з якої списувано, ставили ще пюпітр другий, вищий. На багатьох мініатюрах виображено ченців за цією працею. На доданому малюнку видно й обстановку келії й приладдя до писання (мал. № 13).

У великих монастирях, де працювали вже не поодинокі переписувачі, а цілі групи їх, для цього одводилось спеціальне помешкання. Його освячувано ігуменом, і до нас дійшла навіть спеціальна молитва на цей випадок з проханням, щоб господь благословив scriptorium і тих, що працюють в ньому: „хай книжки, що тут читатимуться й писатимуться, увійдуть в їх розум, а праця їх завершиться щасливо“.

Доступ до scriptorium'a мали лише високі духовні особи, armarius, т.-то бібліотекар і переписувачі. Іноді цих останніх було дуже багато, так у Фульдському монастирі при Рабоні Маврі († 856) було 12 фаховців переписувачів. В залі мусило панувати повне мовчання. Воно порушувалось лише шепотінням молитви переписувача перед початком праці, шамотінням книжок, що знімав бібліотекар з полиць, розставлених по стінах scriptorium'a, та шелестінням важких аркушів. Armarius повинен був указати кожному його завдання. Коли треба було зробити кілька копій, він диктував текст кільком записувачам. Переписування великих фоліантів — річ забарна і вимагає великого напруження. Тому часто переписувач, закінчивши свою працю, з почуттям полегкості відзначає не тільки дату цього радісного дня, але й свої переживання: радість, що книгу закінчено, скарги на тяжкий труд, іноді поради, як поводитись з рукописом при читанні.

Як мореплавець після тяжкої бурної плавби, радіє переписувач закінчивши книгу, говорить один. Другий скаржиться, що руки йому тремтять від постійного писання. Третій просить не торкатися при читанні пальцями до самого текста, бо писання—е тяжкий труд;—він гне спину, втомлює поперек та боки, темнить очі. Четвертий також пише: „Друже читачу, не маж пальцями написаного. Той, хто не вправлявся в писанні, не уявляє собі нашої

праці: три лише пальці держать перо, а болить усе тіло“.

Таких написів то прозою, то віршами, акростихами можна знайти в старих рукописах дуже багато. Іноді переписувач, даючи своє ім'я, прикриває його загадкою, або пише грецькими літерами, або секретним шифром, що його системи тепер більшменш розкрито. Всі ці записи мають великий інтерес для істориків книги, бо з них можна витягти відомості про переписувачів, відношення їх до своєї праці, про власників книжок, про ціни на рукописи то-що.

За першої доби середньовіччя, за часів панування натурального господарства, монастирі виготовляли книги або для власного вжитку, або з метою заміни з іншими монастирями, або на замовлення якогось багатого вкладника і офірника. Переписувати для себе могли й світські люди, що здобули освіту по монастирських та церковних школах. Є багато відомостів про звичай віддавати туди своїх дітей. Так, Беда Вельмидостойний († 735) повідомляє, що з Англії часто посилено вельможних дівчат до французьких монастирів, де вони здобували освіту, гідну їхнього походження. Особливо піднісся культурний рівень вищих верстов населення за доби першого відродження при Карлі Великому. Коли остготський король Теодоріх, в початку VI в., не міг самостійно підписатись і уживав до його шаблону, тоб-то пластинки з прорізнаними в ній літерами його ймення, що їх він і наводив, — то за доби Карла Великого його доньки слухають лекції славнозвісного вченого Алькуїна ¹⁾. Ні одна пані не тільки слухає латинські

¹⁾ Між іншим збереглася мініятюра, де змальовано принцес за працею з книгами й сувоями в руках.

вірші і читає латинські книжки, а й сама пише чистою для того часу латинською мовою. Хто не знає поетичної коханки вченого й філософа Абеяра—Елоїзи, що чудесно знала не тільки латинську, а й грецьку та єврейську мови.

Серед нижчих класів населення, що їх смак до пісень, казок та новел цілком задовольняли мандрівні співаки, шпільмани та жонгльори, з огляду на неписьменність і на те, що книжки переважно були на чужій латинській мові,—не могло виникнути любови до книги. Коли й траплялись поодинокі аматори—вони могли складати собі маленькі бібліотеки, переписуючи улюблені твори, але трудно уявити собі якусь продукцію книг в бюргерських колах раннього середньовіччя; вона стає можливою лише після того, як міська верства виросла у велику політичну та економічну силу.

В Італії, де взагалі античні традиції збереглися краще, ніж в останній Європі, римський муніципальний (міський) лад оказався тривкішим, ніж де инде. З одного боку це, з другого—слабо розвинений феодализм, запекла боротьба між панами та імператорами, що кожен з них шукав собі спільника, щасливе географічне положення на торговельних шляхах зі сходу на захід—все це сприяло тому, що політичне й економічне зростання італійських городів почалося раніше, ніж в інших країнах. Стара церковна школа, що її метою була підготовка потрібних їй діячів, не могла задовольнити потреби міського населення, виникла потреба в світській новій науці. І тут Італії належить почин. Уже в XI в. ми бачимо школи—правничі в Равенні та Падуї, медичну в Салерно, також світового значіння набуває Болонська юридична (правнича) школа, що з неї в XII в. вийшов університет. Те саме можна спостережати в Парижі, де поволі з приватних шкіл виростає в XII в. універси-

тет, що остаточно зорганізовується в 1275 р. Потім одкриваються університети Оксфордський та Кембридзький, пізніше, вже в XIV в.—Празький, Віденський, Гейдельберзький та інші. Університети охоче приймають слухачів всякої національності й верстви, і, поруч купців та ремісників, висувається нова світська інтелігенція. З піднесенням культурного рівня зростає й попит на книгу, в першу чергу на книгу, необхідну для викладання в школах,—і перш над усе, по сусідству з університетом, виникає книжна продукція і книжна торгівля. Насамперед організуються цехи ремісників, що вироблюють матеріал до писання: пергамінярів, папірників, тоді палітурщиків, пізніше переписувачів та мініятюристів. Всі ці цехи підлягають університетові. Відомо, що корпорація пергамінярів складала присягу паризькому ректорові і була обов'язана платити на користь університета по 16 су від кожної проданої пачки. На щорічному ярмарку в Сен-Дені доглядачі стежили за збутом пергаменту, й паризькі купці могли набувати цей матеріал для себе лише після того, як буде закінчена ця закупка королівськими, єпископськими та університетськими уповноваженими.

Тому, що університети потребували підручників та підсобників, необхідним стало мати певних осіб, здатних до переписування потрібних книжок. Та попит на книгу все зростав і до книжної справи було притягнуто клерків, тоб-то переписувачів сторонніх. Вони належали до університету, користувалися університетськими привілеями і відповідали за точність текстів ¹⁾. Корпорація записувачів при Паризькому університеті склалася в 1275 р.; реєстри 1292 р. нараховують вже 24 чоловіка членів.

¹⁾ L. Thévenin et G. Lemierre. Les étapes d'un livre, стор. 59.

Видавництво й торгівля.

Посередником між університетом і переписувачами був *stationnarius*, що мав ролю видавця. Бути *stationnarі*єм при університеті було певною монополією. Кандидатуру цю обговорювано в університеті і як-що кандидата вважали за гідного, як з боку моральних його властивостей, так і з боку здібности до книжної справи, він складав присягу й університет його затверджував. Після цього він користувався всіма привілеями юридичного й економічного характеру, якими користувались професори й студенти. Зате *stationnarius* не мав права на вільний продаж книжок; університет точно визначав йому й час виходу книги в світ, і ціну, і ті комісійні, що він одержував за своє посередництво між університетом і переписувачами. Ріжниця між *stationnarius*ом і звичайним книгарем (котрий також підлягав університетові) була в тому, що *stationnarius* виготовляє книги й продає їх, а книгар торгує вже готовими рукописами, що придбав в той чи инший спосіб¹⁾.

Крім світських видавців та торговців з міської верстви, в XIV і XV вв. існував ще цікавий орден „братів спільного життя“, що писали книги на продаж. Але-ж це можна сказати, єдиний орден, що працював енергійно в галузі книжної справи: в монастирях перед тими часами впала дисципліна, розвіявся інтерес до науки, і перед початком нових часів вони перебувають в стані повного занепаду.

Торговці книжками вибирали для продажу їх жваві, залюднені місця, деь біля церков або монастирів. Так, осередок торгівлі книжками в Парижі був біля собору богоматери, в Лондоні—проти катедрального собору св. Павла. З розвиненням інтересу до класичного світу, поновлюються книжні зносини

¹⁾ Ibid. стор. 129—130.

між окремими країнами: італійські купці вивозять стародавні рукописи із Візантії, німецькі вчені купують їх у заальпійських книгарів і так, паралельно з внутрішньою торгівлею, шириться й зовнішня. Особливо сильно вплинув на видавничу справу й книжну торгівлю винахід друкарської вмілости, та це вже виходить за межі нашої теми.

Ціни на книжки. Що до цін на книжки, то відомості, особливо від ранньої доби, не дають багато матеріалу для висновків у цій галузі. Отже можна сказати з певністю, що в різні часи книгу ціновано по різному і в залежності від багатьох умов. На ціну впливав: 1) матеріал (пергамін був дорожчий за папір, та й пергамін і папір бували різного ґатунку); 2) присутність більш або менш розкішного орнаменту або відсутність його; 3) якість оправи; 4) ступінь незвичайности тексту; 5) самий зміст книги; так за раннього середньовіччя на античні рукописи частіше дивились як на матеріал, а не на книгу, в кінці середніх віків аматори готові були багато віддати, щоб їх придбати.

За перших часів середньовіччя книжки виготовлювано остільки, оскільки вони були потрібні самому авторові їх; продажу в справжньому розумінні не було; міг існувати лише обмін книгами, здебільшого між різними монастирями. Потім книги обмінюють на сільсько-господарські продукти або на речі хатнього вжитку. Так в X в. за Гомілії Емона Гальберштатського графиня Анжуйська дала 200 овець, три міри зерна і велику кількість кунячих шкір. Ми не маємо змоги перевести це на сучасні гроші, однак кількість овець не повинна нас вражати, бо треба-ж пам'ятати, що на одну книжку часто йшла ціла отара...

При переході до часів пізніших, коли мінову систему заступила грошова, коли, завдяки тому, стає можливою більш організована торгівля, питання, що до цін на книги стає більш виразним. Так, Людовик Орлеанський в 1394 р. купив требник за 40 золотих екю; в 1397 він-же, також за требник, але вже в двох томах великого формату, дав 200 золотих франків. На жаль, Alb. Сім, що в нього ми взяли ці цифри, не переводить їх на сучасну валюту. Відомості про ціни XV в. вже дуже численні. Особливо дорого цінилися в той час стародавні тексти. Так, Плутарх в трьох томах коштував 80 золотих екю; листи Сенеки—16 золот. екю. Цікавий уривок з листа Антонія Панорміта до великого книголюба короля Неаполітанського Альфонса V, де він прохає придбати для нього Тіта Лівія за 120 золотих екю і питає: „хто з нас вчинив краще: Поджіо, що продав Тіта Лівія, щоб купити собі віллу в Флоренції, чи я, що продаю маєток, щоб оплатити цю книгу?“¹⁾ Певна річ, винахід друкарства знизив ціни на покупні книжки, але стародавні рукописи-раритети цінувалися як раніше, так і тепер дуже високо.

Бібліо-текн. Щоб більш-менш вичерпати всі питання, зв'язані з історією рукописної книги, нам лишається вияснити, що уявляли з себе тодішні бібліотеки²⁾. Історію середньовічної книги ми зв'язували вище з монастирем, і, дійсно, не було такого маленького, бідного монастиря, де-б не було хоч маленької книгозбірні. Навіть складено таке середньовічне прислів'я: „Clastrum sine armario quasi cas-

¹⁾ Alb. Сім. т. I. стор. 88—89

²⁾ Спеціально бібліотекам присвячена книжка Д. Балики. Бібліотека в минулому. Д. В. У. 1925.

trum sine armentario“, тоб-то: монастир без книгозбірні, що фортеця без зброї. А у Томи Кемпійського знаходимо таку апологію: „справжня скарбниця монастиря—є книгозбірня; без неї він все одно, що кухня без рондлів, стіл без страви, колодязь без води, річка без риби, плащ без іншої одіжи, садок без квіток, гаманець без грошей, лоза без винограду, башта без вартових, господа без меблів“... Уставами багатьох монастирів у них введено було книжкову справу—книгозбірні монастирські швидко виростають. Вже в 822 р. в монастирі в Рейхенау нараховується 145 книг. Дуже рано в Сен-Гальському монастирі їх було 400 томів, в Сен-Еммеранському—515, в Лорші—590. Дуже велика була книгозбірня і в Монте-Касінському монастирі. По-за монастирськими книгозбірнями були ще—капітульні, що засновуються разом із школами при соборах, починаючи з IX в.; їх заснування пояснюється необхідністю мати книжки для викладу. З найзначніших капітульних бібліотек у Франції треба відзначити бібліотеки при Шартрському, Ліонському, Лаонському, Реймському, Камбрійському, Руанському, Клермонському та інших соборах.

З італійських—найвидатнішою була книгозбірня при базиліці Іоана Латеранського; вона лягла в основу Ватиканської бібліотеки. Через те, що книги були дуже цінними, то середньовічні бібліотеки мали своєрідний вигляд: щоб книгу не можна було привласнити, її прикріплювано ланцюгом до полиці.

Шляхи, що ними капітульні та монастирські бібліотеки набували собі книжок, були такі: здебільшого книги переписувались; іноді книгозбірні обмінювались дублетами, нарешті книжки даровано, головню з метою поминання в церкві; іноді устами монастиря вимагали, щоб кожен брат, вступаючи до монастиря, вкладав певну кількість рукописів.

Цікаво зазначити, що зносини між бібліотеками виходили за вузькі межі одної держави й їх ведено іноді в ширшому міжнародньому масштабі; так, видатний діяч при дворі Карла Великого, Алкуїн, просив короля дозволити йому послати своїх учнів до Англії, щоб зробити копії з цілої низки книжок, що належали одній з йоркських церков, для церкви французької.

Крім монастирських та капітульних бібліотек, находимо ми, що правда значно пізніше—коли широко розвинулися університети, бібліотеки університетські. Все це бібліотеки при установах, але поруч з ними існували й приватні. Певна річ, найлекше було підібрати добру бібліотеку особам, що стояли коло влади духовної чи світської. І дійсно, серед бібліофілів, власників великих книжкових скарбів, ми бачимо патріярха Фотія, Герберта (пізніше папа Сільвєстр II), низку представників Каролінгської династії. З цих останніх, особливо відзначається Карл V (1337—1380). Піклуючись за свою книгозбірню, він відвів їй спеціальне приміщення: три залі в одній з Луврських башт. Зберігся її каталог, що свідчить про різноманітність її складу: книжки духовного змісту, медичні, книжки з астрології, хіромантії, юриспруденції, історії і т. ин. Всіх книг було 975, більшість їх чудесно ілюстровано й розкішно оправлено ¹⁾.

В Німеччині за часів середньовіччя особливо видатною була бібліотека Фрідріха II (1215—1250). Але зайвим буде перелічувати бібліотеки при палацах. Зазначимо лише, що особам, які стояли на чолі держави та армії, був відкритий легкий шлях для

¹⁾ Albert Cim. Op. cit., т. I, стор. 84-107.

поновлення своїх бібліотек. В 1429 р. герцог Бельфорд вивіз до Англії тільки що згадану бібліотеку Карла V; Карл VIII (1470—1498), під час експедиції в Італію, вивіз частину дуже цінної Неаполітанської бібліотеки, що дуже розрослася за королів-бібліофілів: Альфонса I та Фердинанда Арагонського; Людовик II використав свою перемогу над Міланом, захопивши, як воєнну здобич, багаті бібліотеки Вісконті і Сфорца, і т. д. без краю. Та цей легкий шлях не кожному приступний. Книгозбірні вчених складались инакше—крихтами, довгим і невпинним трудом, довгим сидінням над списуванням та позбавленням себе часто найнеобхіднішого, аби придбати якийсь раритет-рукопис. На світанку гуманізму такими вченими бібліофілами були: великий канцлер і скарбник англійський Річард де Бюрі († 1345), що написав палкий панегірик книзі Philobiblion; Петрарка й Бокаччіо й багато інших.

Мова наша весь час йшла про монастирські, капітульні та приватні книгозбірні. Спільною рисою їх є те, що приступні вони лише обмеженому колу людей. Громадських бібліотек середньовіччя не знало, та й знати не могло, бо мовою, а почасти й змістом, книга була неприступна широким, ще неписьменним масам. Є, що правда, відомості ніби Людовик IX під час свого походу на схід познайомився там з громадськими бібліотеками; вони так припали йому до вподоби, що він вирішив утворити щось подібного й у Франції. І, дійсно, повернувшись до Парижу, він зібрав велику кількість книжок і дозволяв бажачим користуватись ними. І навіть сам заповів роздати ці книжки потім по різних монастирях.

Вище ми вже говорили, що Італія вела перед в своєму культурному розвитку серед інших евро-

пейських країн. Їй же належить почин і в утворенні громадських бібліотек. Вже перші італійські гуманісти робили деякі кроки в цьому напрямкові; з цією метою офірував Петрарка Венеціанській церкві Сан-Марко власноручно писані манускрипти; і він і Бокаччіо заповіли, щоб їхні книгозбірні стали громадським майном. Та за першу, правильно організовану громадську бібліотеку, треба вважати Ватиканську; за другу—Оксфордську, що підвалину їй поклав своєю книгозбірнею відомий вчений і бібліофіл Річард де Бюрі.

В Германії з'явилися громадські бібліотеки лише в XV в., коли в 1413 р. відкрилися Брауншвейгська та Данцігська міські бібліотеки, а в 1469 р.—Гамбурзька. Особливе значіння в цьому відношенні мала реформація. З одного боку, її діячі гаряче відстоювали народню освіту, з другого—зачинення монастирів дало великий бібліотечний фонд, що міг бути використаний для шкільних та міських бібліотек,—але хронологічно це лежить вже по-за рамками нашої статті.

Для користування будь-якою більшою бібліотекою необхідний є каталог. З другого боку, книжки уявляли з себе таку велику цінність, що їх, поруч іншого майна, вписувано до інвентарних описів. Завдячуючи тому до нас дійшла велика кількість каталогів. Вони надзвичайно цікаві для історика культури, бо на їх підставі ми можемо судити, що саме читали тоді. Ми бачимо, що найбільше було книг духовного змісту, тоді філософських трактатів, хронік, менше—медичних, математичних та інших книжок.

В деяких монастирях, Ключнійському приміром, де міцна була традиція антична, списувано й збирало твори Тіта Лівія, Светонія, Сенеки, Арістотеля, Цицерона, Овідія, Віргілія, Горація.

Доля старих книгозбірень.

Що-ж сталося з усіма цими, назбираними протягом віків, книжками. Частина їх загинула від стихійного лиха, здебільшого від пожежі, чимало від вогкості неопалених приміщень; чимало попсовано цвіллю та шкідниками, та чи не найбільше їх загинуло від нещастя та дикости тих, у чії руки попадали ті скарби.

Коли релігійне піднесення раннього середньовіччя, точне виконання уставу про книжний послух, прагнення товмачити й ширити твори теологічні, нарешті, суто-наукові інтереси призвели до утворення тих багатих монастирських бібліотек, про які говорилося вище, то зовсім інше бачимо ми починаючи з XIII в. Дисципліна впала, духівництво розклалося, ченці стали в масі своїй темні, навіть в таких освічених осередках, як монастирі Мюрбахський, Сен-Галленський та інші—більшість їх зовсім неписьменні. „Calicibus epotandis non codicibus emenandis indulgent hodie“, тоб-то „нині провадять час в тому, щоб випивати келехи, а не виправляти кодекси“ скаржитья Річард де Бюрі в своєму *Philobibliōn* і. Коли Бокаччіо, що жадав познайомитися з відомою книгозбірнею Монте-Касінського монастиря, про яку він багато чув, відвідав його й попросив показати йому бібліотеку—„вона відкрита“ одповів чернець і вказав на сходи. Дійсно, вона була навіть без дверей; по вікнах росла трава; меблі, книги все було вкрите товстим шаром пороху. Коли Бокаччіо став продивлятися рукописи, виявилось, що вони мають неможливий вигляд: в одних бракувало аркушів, що вирвані були цілими зшитками, в інших відрізано бережки. Виявилось, що ченці, з метою набутку, використовували старий пергамін, знищуючи написане й роблячи „малі псалтирики“ для школярів або книжечки для паній. Гуманісти ретельно вишукували по таких цілком закинутих книгозбірнях античних

текстів, на середньовічні-ж рукописи, як на продукт варварських часів, не звертали уваги. Треба було пробігти ще кільком століттям, поки, за доби романтизму, середньовіччя притягло до себе загальну увагу і його спадщину стали пильно збирати й берегти. Таким чином, з старих монастирських, королівських, університетських та приватних збірок утворилися такі великі рукописні фонди, що знаходяться по бібліотеках: Паризькій Національній (100 тисяч), Ватиканській (25 тисяч), Оксфордській (25 тисяч), Мюнхенській (24 тис.), Віденській (20 тисяч), Брюсельській (19.700), Берлінській (15 тисяч) та інші. Ці цифри відносяться до другої половини ХІХ в.; з того часу вони значно збільшились; так Мюнхенська бібліотека, приміром, нараховує тепер до 50 тисяч, а Берлінська—до 30 тисяч, тоб-то в два рази більше ¹⁾.

Крім перелічених найвидатніших бібліотек, в Західній Європі є багато дрібніших, де рукописів небагато, та чимало їх і досі розкидано по монастирях та приватних збірках.

¹⁾ O. Weise. Schrift= und Buchwesen in alter und neuer Zeit. Berl. 1919 стор. 103-104.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

РУКОПИСНА КНИГА У ПІВДЕННИХ І СХІДНІХ СЛОВ'ЯН.

**Початок
письмен-
ности у
слов'ян.** Від рукописної книги Західньої Європи ми переходимо тепер до рукописної книги південних та східних слов'ян. Всі слов'янські племена поділяються на 3 великих групи: 1) західні слов'яни (поляки, чехи, словаки та інші дрібніші); 2) південні—(болгари, хорвати та словинці) і 3) східні (росіяни, українці та білоруси). Західні слов'яни тяжили до західнього римського світу і в своїй культурній історії повторили, хоч і з запізненням, ті самі етапи, що їх ми спостерегали в Західній Європі. Східні-ж та південні слов'яни були звязані в культурному відношенні з другим середньовічним осередком—з Візантією. Південні слов'яни, як безпосередні сусіди, розуміється, були звязані з нею багатьма економічними та культурними нитками. Східні слов'янські племена також підтримували жваві взаємовідносини з Візантією, бо були торговельними посередниками між нею і європейською північчю, мешкаючи вздовж великого водного шляху з варяг у греки. Візантійському урядові доводилося гостро стежити за тим, щоб життьові та державні його інтереси серед південних і східних слов'ян не були порушені поширенням сфери впливу других сусідів. З огляду на піднесення релігійного питання за доби середньовіччя, Візантія, бачучи в пропаганді християнства могутній засіб до поширення свого політичного та економічного панування, взяла на себе місію просвітницьі слов'ян. Розквіт місіонерської діяль-

ности Візантії відноситься до другої половини IX в. — коли на шлях благовістя виступило два брати: Кирил та Methodій, відомі в історії як слов'янські першовчителі. Вони походили з значної грецької родини міста Солуни (Фесалоніки), головного міста Македонії, заселеної слов'янами. Таким чином, слов'янська мова могла бути відомою братам ще з дитинства. Обидва вони здобули надзвичайно гарну освіту, і візантійський уряд, оцінивши їх знання та здібності, став посилати їх з місіонерськими дорученнями. Під час одної такої подорожі до хозарів, брати увійшли в стосунки з народами, що мешкали в південній частині Дніпрового сточища. Отже, коли в 862 р. моравський князь Ростислав, оберігаючи свою незалежність від германського імператора й бажаючи для того протиставити німецькому латинському духовництву — християнське благовістя рідною мовою, вдався за допомогою до Константинополя, — й у відповідь на його прохання, до Моравії прибули Кирил та Methodій. Ми не будемо торкатись тут деталей взаємовідносин між братами й латинським духовництвом, що намагалося всіма можливими засобами перешкодити їхній праці, а спинимось лише коротенько на тому, як поставили вони справу благовістя. Насамперед треба було утворити письмена і просвітня діяльність братів почалася з винаходу слов'янської абетки. На світанку слов'янської письменности ми здибуємо дві абетки, так звані „глаголицю“ й „кирилицю“. Коли в питанні про джерело обох абеток більшість сучасних вчених більш-менш згодні між собою, — глаголиця вийшла з грецького скоропису, а кирилиця є відтворенням грецького літургічного уставу, — то питання про те, яка з цих двох абеток старіша й належить Кирилові, ще досі не розв'язано наукою. Проте, найавторитетніші вчені останніх часів схиляються до того, щоб визнати першість за глаголицею.

У всякім разі чи глаголиця чи кирилиця була винайдена Кирилом—вона всеїдно дала змогу перекласти на слов'янську мову всі книжки, необхідні для релігійної пропаганди. З Моравії християнське благовістя поширилось на Панонію. Одначе, з огляду на відновлення гострої боротьби проти латинського духівництва, що завершилась в дальшому повною підлеглістю західнього слов'янства римській церкві та культурі,—учням Кирила та Методія довелося тікати з Панонії. Свою діяльність вони перенесли до Болгарії і тут перекладами з грецької мови поклали міцну підвалину загально-слов'янському письменству. Слов'янську абетку, кирилицю, засвоєну болгарами, було передано східнім слов'янам; слов'янська мова богослужбних та інших книг стала книжною мовою стародавньої Руси¹⁾, а південно-слов'янське письменство лягло в основу нашої стародавньої літератури, і тісні літературні взаємовідносини продовжувалися протягом багатьох віків. Отже культура південних та східніх слов'ян так тісно звязана за доби стародавньої, а почасти й середньої їх історії, що в дальшому викладі ми розглядатимемо всі питання що-до історії книги паралельно в обох цих групах. Крім того,

¹⁾ Для ясности викладу необхідно умовитись що-до термінології „Стародавня Русь, руський, стародавнє-руський“ вживаються в дальшому викладі для характеристики явищ з IX до другої половини XIV в., коли вся територія, заселена східніми слов'янами звалася Руссю, перебувала під урядом Рюриковичів, була свідомо своєї племінної єдности, що доведено пам'ятниками цієї доби. З XIV в. східні слов'яни живуть в різних політичних умовах: північно-східні краї починають групуватися навколо Москви і з бігом часу утворюють сильну московську державу; південна та західня галузі східніх слов'ян підпадають під владу Литви та Польщі і живуть протягом доби, що ми розглядаємо, спільним з ними життям. Отже, для характеристики явищ з XIV по XVII ст. ми вживаємо терміна „російський“ або „московський“ для північно-східніх країв, і „український“ та „білоруський“—в інших випадках.

оскільки дозволяє матеріал, що ми маємо в своїм розпорядженні, ми притягатимемо також і румунську та молдавську рукописну книгу, бо до половини XVII в. церковно-слов'янська мова була мовою румунської церкви, болгарська мова—державною мовою Валахії, а українська—Молдавії.

Кількість рукописів, що дійшли до нас. Насамперед цікаво, яка велика та рукописна спадщина, що збереглася до наших днів. На жаль, останній підрахунок рукописів перевів Волков ¹⁾ тільки в 1897 р., а нині ці цифри повинні були значно відмінитись, бо, коли з одного боку палаюча хвиля революції багато чого могла знищити на своєму шляху, то з другого—не одна приватна збірка, що раніше була неприступна широким колам учених—тепер стала приступною. Рукописних східньо-слов'янських книжок, за період від XI—XIV в. включно, нараховують до сімсот; в наступні часи до кінця XVII в. кількість їх можна визначити приблизно в 25.000. До того-ж треба добре пам'ятати, що дійшла до нас лише невелика частина, бо наше книжкове майно постійно знищувалось: частими пожежами по містах і селах і грабіжництвом, як під час внутрішніх усобиць, так і під час наступів зовнішніх ворогів, переважно татар ²⁾. Кількість південно-слов'янських рукописів XI—XVII в., що дійшли до нас, не встановлено остаточно, та у всякім разі їх дуже небагато. Це пояснюється цілком тими тяжкими умовами, що серед них жили південні слов'яни під пануванням та утиском турків. Більшість книжок XI—XIV в. належать болгарам,—XV—XVII вв.—сербам ³⁾.

¹⁾ Статистические сведения о сохранившихся др.-русских книгах XI—XIV вв. и их указатель. Пам. древн. письм. № XXIII. Спб. 1897.

²⁾ А. Соболевский. Славяно-русская палеография. Спб. 1908, стор. 2, стор. 3.

³⁾ Ibid. стор. 13.

Матері- Що-ж уявляла з себе зовні слов'янська кни-
ял. га, хто писав її, любив і зберігав. Матеріал найдавніших рукописів—той самий, нам добре відомий, пергамін. Назва „пергамін“ позичена з польської мови і трапляється на Україні в формі „паргамень“, „паркгамень“, „паркомень“ постійно з XVI в., наприклад, випадок уживання цього слова треба занотувати в запису Київської Псалтири 1397 р. Московська-ж Русь вживає слова „паргаминь“ лише з середини XVII в.; звичайна-ж давня назва пергаміну—„харатія“ або по просту „кожа“ або „телятина“. Найбільш уживали термін „телятина“ і це примушує думати, що для місцевого виробу, переважно, йшли телячі шкіри. Старіші рукописи безперечно писані на привозному, грецького виробу пергаміні; він тонкий, рівний, білий і своїми властивостями ні в чому не гірший від матеріалу найкращих візантійських рукописів XI-XII віків. Пізніше, у вв. XIII - XIV, його заступає грубіший, шорсткіший, хоч і добре полірований. Певно, це й був пергамін місцевого виробу. Третій сорт—м'який, подібний до пергаміну німецького, очевидно, походив з Німеччини і, як можна бачити з документів, що заховалися в Новгороді, привозили його Ганзейські купці. Цей німецький пергамін трапляється досить рідко й переважно в округах, що тяжили, в зв'язку з торгівлею, до Новгороду.

Південно-слов'янські рукописи мабуть писано на привозному, почасти й на місцевому пергаміні. І в наших, і в південно-слов'янських книгах колір пергаміну виключно білий. Пурпурового пергаміну, улюбленого Візантією, у слов'ян не вживано, також немає рукописів фарбованих іншими кольорами, як то бувало в західній Європі. З огляду на те, що матеріал переважно був привозний, ціна на його була дуже висока й дуже хиталася в залежності від якості, підвозу, від ступеню розвинення місцевої промисло-

вості. Так, в „Русской Правде“ призначено „за мѣхъ двѣ ногати“, т.-то на наші гроші більше як 90 коп., і то не за цілу шкіру, а лише частину її; із запису на одній евангелії XIV в. писаній на пергаміні поганенького виробу, видно, що одна шкіра коштувала 66 коп.; зате в другій книзі того-ж-таки часу кожна шкіра, що правда дуже високого гатунку, обходилась в 5 крб. 60 коп. ¹⁾). Хоч пергамін і був такий дорогий, а палімпсести трапляються дуже рідко в південно-слов'янській письменності, а в східньо-слов'янській – ще того рідше. З XIV в. папір починає випирати пергамін, та в XV в. все ще його часто вживано і в українських, і в російських рукописах, а в південно-слов'янських землях він іде переважно для розкішних манускриптів. В XVI-XVII вв. Московська Русь вживає пергамін лише для важливих грамот, в книгах він більше не трапляється; на Україні також його рідко побачиш, але винятково пишна Пересопницька евангелія, писана на пергаміні. З метою більшої пишноти та краси манускрипта Молдавія вживає пергаміну навіть в XVII в.

Найраніший з рукописів, писаних на папері, що дійшли до нас, Ісаак Сірин, датовано 1381 р., отже поява паперу відноситься до XIV в. З огляду на свою дешевість, папір дуже швидко випирає пергамін, при чому спочатку (в кінці XIV і початку XV в.) трапляються книжки, писані й на тому, й на другому матеріалі, а потім, як вище наведено, пергаміну вживають лише для найрозкішніших примірників.

Що до назви паперу, які зустрічаються в українських текстах, як: „паперь“ або „папѣрь“, то вони запозичені з польської мови; слово „бумага“, що вжи-

¹⁾ Е. Карский. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава. 1901, стор. 88 - 90.

вається в російській мові, на думку деяких вчених походить від грецької назви бавовни „Βόμβυξ“, або рівноставиться латинському слову „carta bombycina“, італійському—„carta di bambace“¹⁾). Про це дивись вище, стор. 38-39.

Хто перший зазнайомив слов'янський світ з папером, трудно сказати з певністю. Гадають, що східні слов'яни одержали папір з двох джерел: 1) через Астрахань—хоросанський (або Самаркандський) і перський, та треба сказати, що зразки цього паперу до нас не дійшли, і 2) західній. Цей останній ішов ріжними шляхами. Білорусь і Україна купували німецький або польський папір в Польщі; Московська Русь, за допомогою Ганзейських купців, через Новгород одержувала папір найріжнomanітнішого виробу; спочатку, переважно італійський, потім з'являється в продажу французький, з початку XVI в.—німецький, що йде в Москву також і через Польщу, з 30-х років XVI в.—часто трапляється польський, друга половина XVII в. характеризується голандським папером²⁾), а вже за Петра Великого починають одержувати через Архангельськ і англійський папір.

За свідомством одного італійського мандрівника, що підтверджується й іншими відомостями, перша спроба відкрити паперове виробництво в Московській Русі—відноситься до половини XVI в. Що-до України то в ній місцеве виробництво починається в першій половині XVI в. в Галичині, в кінці XVI в. на Волині, та з початку XVII в. Єлісей Плетенецький заснував для друкарні Київ-Печерської лаври „пап'єрню въ Радомышлю, коштомъ не малымъ на подивленіе въ томъ краю, яко речъ небывалую“. В самому

¹⁾ Ibid. стор. 94-95.

²⁾ Н. П. Лихачев. Из лекцій по дипломатике. Спб. 1905-1906, стор. 222-224.

початку XVIII в. було відкрито паперову фабрику в Чернігові ¹⁾).

В південно-слов'янських землях уживання паперу почалося раніше ніж у нас, не дурно-ж бо в сусідній Візантії, що перша на сході зіткнулася з арабами, паперові рукописи трапляються ще в XI в. Від XIII в. маємо сербські та болгарські грамоти, а від XIV в. й книги, писані на папері.

Торкнімось тепер ціни на папір. Хоч і був він значно дешевший за пергамін, чим і пояснюється швидке його поширення, та все-ж коштував він чимало. В Новгородському літопису є такий запис під роком 1545: „в лѣта того же бысть дорога бумага, десть 2 алтына книжная“, що на наші гроші рівняється 2 крб. 40 коп. В 1653 р. за найкращий Олександрійський папір великого формату платили по 6 крб. за физиу ²⁾).

Крім пергаміну й паперу матеріалом для книжок була ще береста, тоб-то верхній тоненький шар березової кори, виглажений, висушений і обрізаний на зразок паперових аркушів. Московський письменник і діяч кінця XV і початку XVI вв. Іосіф Волоцький, повідомляє, що Сергій Радонезький з першими своїми учнями писав саме на бересті. Та мабуть завдяки нетривалості того матеріалу старовинних берестяних книжок не збереглося до наших часів. Книжки й грамоти, що дійшли до нас, належать головним чином до Сибіру й датовані кінцем XVII або першою половиною XVIII в.

Приладдя Обертаючись до приладдя для писання, що до писання. його вживано в південно-слов'янських землях, на Україні і в Московській Русі, ми не знайдемо

¹⁾ С. І. Маслов. Етюди з історії стародруків. К. 1925.

²⁾ Е. Ф. Карский. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава. 1901, стор. 103-104.

тут чогось нового в порівнянні із західньою Європою.

Передусім, за допомогою лінії відокремлювали бережки, тоді циркулем на рівному віддаленні одна від одної позначали крапки, що їх сполучували поземними лініями. Для цього вживали якогось тупого, мабуть металювого або костяного знаряддя, може ножа, або гвіздка, або грифелю. На Русі його звано „шильцем“. Принаймні в однім рукопису XIV в. є така приписка: „Бог да прости... ковача Ранка, кои ми скова шильце“.

Крім того існувало спеціальне приладдя для лінування паперу, так звана „карамса“. В деяких збірках XVI - XVII вв. трапляються статті про те, як її виготовити. Це була дошка з туго натягненими на неї нитками. Паперові рукописи, що їх легко було прорізати шильцем, ліновано олівцем.

Греки, як ми знаємо, писали одрізками комишу-калатос¹⁾. Він, як приладдя до писання згадується не один раз в наших старовинних текстах, приміром в життєпису Олексія, чоловіка божого, на малюнках Остромирової Євангелії євангелістів виображено також з тростиною, та певно, як в текстах, так і в малюнках одбилась стара традиція, в дійсності-ж уживано гусячих пер, а іноді, як видно з приміток, що зробили переписувачі пер і інших птахів, приміром павича. Найнеобхіднішим приладдям письменної людини був цезорик. „Просты Боже, Федора, кои ми скова ножиць та си перо направых“ говорить в однім рукопису XIV в. той, що писав його. Ножем вискрібали й помилки. Іноді, проте, для цього уживано й пемзи, іноді й губки для змивання тексту.

¹⁾ Очевидячки, українська назва „каламар“ походить звідти.

Атрамент та фарби. Писали атраментом різного складу. У збірниках XV - XVII вв. зберіглося чимало рецептів, як виробляти атрамент. Мабуть, ті рецепти відносяться до давніших часів. Крім чорного атраменту вживано цинобри, що привозилася переважно з Візантії та Західньої Європи. Можна думати, що погана цинобра пізніших рукописів була вже місцевого виробу. Принаймні у збірниках XVI - XVII вв. є рецепти, як її виготовляти. У слов'янських рукописах, як у Візантійських і західньо-європейських, циноброю відрізняють заголовки та ініціали. Рідко уживано сурику, ясножовтої або сірої фарби, ще рідше синьої або блакитної. Зелена трапляється частіше, переважно в українських і молдавських рукописах XV в. Письмо золотом звичайне у греків на пурпуровому та білому пергаміні, а ще частіше вживане для заголовків та ініціалів, в найдавніших руських і південно-слов'янських рукописах трапляється дуже рідко. Лише такі розкішні книжки, як Остромирова Євангелія (1056 - 1057), мають золоті заголовки та ініціали. В Київському Збірнику Святослава 1073 р. золотом написана вся перша сторінка. Галицько-Волинський літопис вважає за потрібне в числі інших важливих подій занотувати під р. 1288, що князь Волинський Володимир Василькович „до Черніґова пославъ въ епископю еуангеліе опракошь, золотомъ писано, а окованно сребромъ съ женчюгомъ (з жемчугом), а среди его спасъ с финиптомъ“ (т.-то на емалю). Також спостерегаємо золоте письмо лише в найбільш розкішних південно-слов'янських і молдавських рукописах. Зате в XV - XVII вв. воно увіходить у моду в Московській Русі, на Україні і в Румунії і вживають його й для книжок і для грамот.

Срібла у нас, як і у греків вживано дуже мало. Можна відмітити Службеник Варлаама Хутинського, писаний, мабуть, на Волині, за Володимира Василько-

вича. Від матеріалу й приладдя до писання перейдімо до зовнішнього вигляду книжки.

Формат книжок. Як ми знаємо, стародавній світ лишив Західній Європі у спадок, два типи книжок: ранній — сувій і пізніший — кодекс. Останній дуже поволі, але непохитно витиснув перший. Так було на заході, так було і в слов'ян. Відомості про вживання сувою дуже нечисленні. Що правда, на малюнках Остромирової Євангелії телець подає євангелистові один сувій, а другий лежить перед ним розгорнений, та що тут відбиток побуту, а що за-своєна традиція мініатюрного малярства? В Іпатському списковій літопису кінця XIV в. під р. 1156 є оповідання про сон новгородського єпископа Ніфонта, що йому явився Теодосій Печерський „держашче-бо свитокъ въ руцѣ, и мнѣ просящю его, и яко вда ми и развертѣхъ прочтохъ его, и бѣ въ немъ написано...“¹⁾. Є згадки про сувої Ярослава I. В кінці XIV й початку XV вв. московський письменник Єпіфаній Премудрий завважає: „ова убо въ свитцѣхъ ова же в тетратѣхъ“ (то в сувоях то в зшитках)... и „имѣяхъ изготованы такового писанія свитки“ (т. то маючи виготовлені сувої такого писання). Як видно з рукописів, що дійшли до нас сувої вживано у південних слов'ян, як і у візантійців—для служебників, літургій, т. то для книжок практичного призначення. Те-ж саме і в Московській Русі, судячи по описах та тих сувоях, що заховалися до наших днів. Крім того, Московська Русь вживала форму сувою для юридичних справ. Щоб документи не губились, їх підклеювано один до одного й стало звичаєм, щоб дяк скріплював своїм підписом місце

¹⁾ „Держачи в руці сувій, і коли я прохав його, він дав мені, розгорнувши, прочитав його і було в ньому написано“.

їх сполучення. Іноді кількість документів в одній справі була дуже великою, тоді виходив сувій, чи так званий стовпець, стовп чималий. Найдовший з усіх сувоїв, то є Уложеніє царя Олексія Михайловича, що має 434 арш. завдовжки. Незручність користування такими сувоями вивела їх з ужитку, і за Петра I було визнано за обов'язкове замінити їх зшитками. Сувої, як типова форма для книжок практичного призначення і зокрема юридичних документів, характерні лише для Московської Руси. Українські канцелярії, як і польські і західньо-європейські вживали для грамот і документів окремих аркушів. Для рукописів літературного та наукового змісту характерна форма звичайної чотирьохкутної книжки, складеної з окремих зшитків. Як церковно-слов'янська мова, так і старо-руська знають лише форму множини: „књигы“, „књижцѣ“, „књижьки“. Форма однини з'являється порівнюючи пізно, перший випадок, занотований наукою, належить до самого кінця XIV в. Книга складається з окремих зшитків— „тетрадей“. „Тетрадь“ слово грецького походження, таким чином з Візантії позичено частину книжкової термінології. І формат, і кількість зшитків в книжці були дуже різні, в залежності від призначення книжки, обсягу твору, бажаннів замовника і т. ин. Напрестольні євангелії, Остромирова приміром, були по змозі великого формату; книжки, що призначалися для хатнього вжитку, були для зручності здебільшого в чвертку або восьму частку аркушу. (Галицька євангелія 1144 р., Ізборник Святослава 1076 р. та ин.). Кількість зшитків у книжці була звичайно дуже велика, приміром одна пергамінова „Кормчая“ кінця XIII в. в аркуш, має 620 аркушів; один з рукописів Мільютинських Міней (початок XVI в.)—1762 арк. Коли твір був невеликого розміру, до нього додавали другі і складали один гру-

бий збірник. Зшитки були звичайно перенумеровані; унизу на кожній першій сторінці стоїть помітка слов'янськими цифрами, іноді й на останній сторінці також. Це позичено з Візантії. Пагінації, т.-то нумерації сторінок не було. Текст писано в великих книжках в два стовпці; в менших—в один. Трапляються рукописи, писані навперемінку, то в один, то в два стовпці. В староруських рукописах літери пишуть правильно на лінійці; південно-слов'янські переписувачі ставлять в XI - XIII вв. літери під рядками або між ними.

Шрифти. Що-до шрифтів, якими писані південно-східньо-слов'янські рукописи, то ми вже знаємо, що переважно вживано кирилиці. Як і його джерело—грецьке унціяльне письмо літургічних книжок,—слов'янський устав є письмо повільне, урочи-сте, що метою своєю має красу, правильність і ретельність: лінії літер мають чіткий архітектурний характер; вони стоять окремо одна від одної на рівному віддаленні; скорочень небагато. В цілому подібність обох уставів, візантійського й слов'янського остільки велика, що мало досвідчена людина й не відрізнити з першого погляду рукопис грецький від слов'янського. Хоч які відміни пережив устав за кілька (з XI - XVII вв.) віків свого існування, він в цілому заховав свою характерну рису—ретельне накреслювання окремих літер (див. мал. № 14—зразок устава XIV в.; мал. № 16—пізніший устав XVII в.). Слов'янський полуустав характеризує ту добу, коли письменність переростає літургічні рамки і набирає ширшого літературного розвитку. В звязку з зростаючою потребою в книжці, писання їх перестає бути угодною богові справою, де не дозволено хапатись та квапитись. Переписувач стоїть на діловій точці погляду і тому поруч читаль-

ности письма—його метою є простота й швидкість виконання. Отже письмо стає дрібнішим, часто вже й похилистим, скорочень все більше, прямі лінії стають кривими, круглі втрачають свій старанний залом. Уживати полуустава починають з другої половини XIV в. (див. мал. № 15—зразок українського полуустава, початку XVI в.). Коли починається друкарство, Іван Федоров робить полуустанов підвалиною друкарського шрифту. Через те, що друкованій книжці не сила було виперти враз рукописну, то полуустанов продовжував своє існування не тільки в XVII в., але й значно пізніше і вживався, як каліграфічне письмо, старовірами.

Метою третього роду шрифтів—скоропису—була економія часу, як-найбільша швидкість виконання. Його вживано переважно для цілей суто практичних, в державному урядуванні, в приватних справах, господарських записах, юридичних документах. Прискоренню письма сприяє зв'язне писання літер. Перші типові пам'ятники скоропису в Московській Русі відносяться до другої половини XV в., а на Україні до XVI в., при чому різниця між окремими літерами російського й українського скоропису остільки велика, що з першого-ж погляду можна визначити національність письма (див. зразок українського каліграфічного скоропису на мал. № 17, автограф Дмитра Ростовського). Отже, скоропис на Україні і в Московській Русі—письмо переважно ділове,—установ і полуустанов—книжне. Тому переписувач хронографа XVII в. просить читача: „да не вознегодуете на мя и не зазрите мнѣ въ сицевыхъ, яко скорописью написахъ книгу сію“ і виправдує себе такими словами: „егда растворенный медъ отъ единого сосуда піемъ златою чашею, отъ того-же и серебряною, тако-же и деревяною или скудельною, не одина-ли сладость бываетъ и веселіе?“. Погляд

на скоропис, як на письмо так-би мовити нижчого гатунку, що не личить високим матеріям, відбився й на тому, що вище духівництво завжди до другої половини XVII в. підписувалось на документах полууставом, а миряни всіх рангів і нижче духівництво вживали скоропису.

Всі три перелічені шрифти: устав, полуустав і скоропис (особливо останній) тим важче читаються, що ні південно-слов'янським, ні українським, ні російським рукописам не властивий є поділ на слова. Лише між більш-менш значними групами слів лишали промежини. Рукописна українська книжка переводить принцип поділу на окремі слова лише починаючи з кінця XVI в., коли поширилася вже шкільна освіта. Під впливом київських вчених, що переселилися до Москви, входить і на півночі в ужиток поділ на окремі слова з половини XVII в.,—спочатку в книжках писаних полууставом або близьким до нього виразним скорописом, а пізніше, з кінця XVII в.—навіть в рукописах, писаних так званим „под'ячеським“, т.-то канцелярським скорописом.

Орнамент. Дорогий матеріал і важке писання заставляли цінити книжки дуже високо. Зрозуміло тому цілком, чому східня Європа, як і західня, любить прикрашати рукописи більш-менш просто або пишно заставками, красиво написаними заголовками, ініціалами, мініатюрами та кінцівками¹⁾.

І заставки, й ініціали слов'янських рукописів походять з Візантії. В галузі мистецтва вплив Візантійський був майже самотнім: західні художні впливи переходять в пам'ятники письменности значно пізніше. Розглядаючи заставки візантійських рукописів,

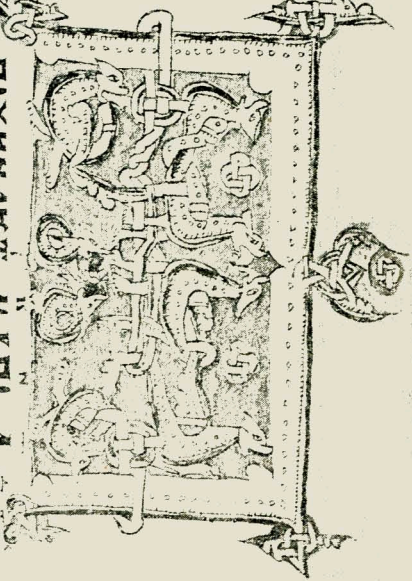
¹⁾ Орнаментові присвятив великий розділ, Щепкин. Учебник русской палеографии. Москва. 1918, стор. 42-72.

ми можемо поділити їх на дві групи: 1) малі, простіші заставки, що починають собою другорядні розділи коштовних екземплярів, і 2) великі, складніші й розкішніші. Малі заставки складаються з простих мотивів: змійки, зігзаги, дрібні півкола, рисочки в різних положеннях та комбінаціях, що складають вузьку прямокутню смужку по широчині всієї сторінки.

Більші заставки уявляють з себе мотиви рослинного орнаменту арабського походження або-ж плетіння з узорної мозаїки християнської доби. Цей тип великих заставок переходить в глаголичні рукописи. В найрозкішніших Візантійських рукописах характерною заставкою є прямокутна рама, заповнена комбінаціями геометричних форм: трьохкутниками, колами, півколами і т. ин. В X в. з'являється заставка з прямокутнім або півокруглим вирізом для заголовка; в кінці X і на початку XI вв. раму ставлять на колони, пізніше, півокруглий виріз збільшується й ускладнюється. По кінцях рами містять стилізовані рослинні мотиви: гілочки, листя, бруньки, квіти. На горі заставки часто мають образи з тваринного світу, здебільшого традиційного мотиву: дві пташки по боках цистерни, посуду або рослини. Тло візантійських великих заставок в розкішних примірниках—звичайно золоте; в стилізованих рослинах панують біла, блакитна, рожева й зелена фарби. В ініціалах візантійських рукописів повторюються ті самі елементи, що й в заставках, т.-то—це комбінація геометричних або рослинних мотивів, або джугути та плетіння. Дуже часто в ініціалах трапляються мотиви, взяті з природи (квіти, звірі) в їх реально-мистецькій формі без жадної стилізації. Взавши від Візантії письменність, слов'яни взяли й візантійський орнамент, маленькі заставки для скромних рукописів та другорядних розділів,—великі заставки з розкішних рукописів для своїх багатих та пишних

книжок. Такі пам'ятники, як Остромирова євангелія (1056 - 1057), Ізборник Святослава (1073), Мстиславова євангелія (біля 1115 - 1117 р.) та інші—до початку XIII в. включно, досить близько повторюють візантійські зразки. Але лише по більших слов'янських осередках, що глибше прийняли візантійську культуру, було можливе більш-менш точне відтворення візантійського стилю. З під пера доморослого майстра візантійський орнамент виходив, з одного боку дуже упрощеним, з другого боку доповненим народньо-фантастичними мотивами. Ця більш груба форма орнаменту здобула назву різностати візантійського стилю, або переходової манери. Коли, нарешті, різностатні ті елементи: візантійський і народньо-фантастичний зв'язалися остаточно, можна говорити про новий стиль. Його звуть тератологічним (τέρας—потвора), бо його характерною властивістю є ускладнення плетіння невідповідними зовсім деталями із тваринного царства: так з'являються потворні образи птахів, що їхні крила й хвіст переходять в тісно сплетені ремінці; ременню, що кінчається головами тварин, химерних зміїв, що з їх пащів знов ідуть плетіння і т. ин. (див. мал. № 16). Можна гадати, що тератологічний стиль вироблено було в Болгарії в кінці XII в., а звідти в XIII в. він перейшов до старо-руських рукописів, які взагалі за тих часів копіювали болгарські оригінали. Східні слов'яни позичили при тому і яскраве кольорування південно-слов'янського орнаменту—червоний, жовтий, зелений кольори. Лише з кінця XIII в. переходять у нас до гармонійнішого сполучення тонів. З початку XIV в. в ініціяли, а тоді і в заставки російських рукописів входять в плетіння цілі людські постаті в профіль, мотив зовсім незнаний південним слов'янам. Як що XIII й XIV вв. характеризуються тератологічним стилем, то XV в. привносить нову моду.

БѢТКА ИЛИ ПОМА
 СЪБЪЩАЕ МЪ ВЪСН
 ПОСАДАНЪ ТОКЛИКО
 КЦА И УГОРЬШИИ
 ДА И ЦІЗІА ВІ ОНДА
 ПРІШЕДШІ ПОКА
 ИЛИ ГИДИ . ГИ
 КНИГЪ СЪ МЪ СЪ
 ВЪРЪ НЪ ОТА
 УА ВЕА УА ДА
 ВЪРЪ УИ ПСО
 МЕРЕКІ ГИ П
 СЪ ОЦРЦУ ХЪ

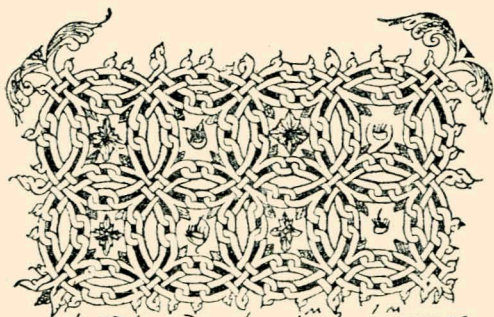
ПОУНИАЕТ ДЪ
 ВЪ РОПЪ ПРІ
 РЪ ВАСЪ
 ОБАН УА
 ОИ ОИ
 МЪ ВРА

Україна, Білорусь і Московщина переходять до виключно джгутового або плетеного орнаменту. Тому, що цей стиль виробився в XIV в. у південних слов'ян і дуже був поширений у сербів, болгар та румунів, протягом XIV - XV вв., то його звать балканським. Заставки цього типу уявляють з себе плетіння в клітку, плетіння з півкол, безкінечний восьмиерик і т. ин. замкнені в прямокутню рамку (див. мал. № 15).

В простіших рукописах—вони лише контурні звори, виведені циноброю, в розкішних примірниках панує дуже пестре кольорування з перевагою улюблених болгарами тонів: червоного, жовтого та зеленого. На Україні і в Білорусі балканського типу орнаменту вживали ще й в XVI в. і в коштовніших рукописах того часу переважає вишукане плетіння на золотому тлі, позиченому в румунів.

Крім балканського орнаменту характерний для рукописів XV в. є ще так званий ново-візантійський стиль, позичений з Візантії почасти через південних слов'ян, а почасти й безпосередньо. Він складається з дрібних стилізованих рослин в рамцях геометричного характеру. Ще досить мало поширений в віці XV-му, в XVI-му він є типовим для пишних московських рукописів.

Ініціали мають три різних форми: одні складаються переважно з стеблин, листя і взагалі рослинних елементів, більш або менш яскраво розмальованих; другі—просто великі літери, але витворні, химерні, прикрашені вузлами—писані простим атраментом; треті—великі букви, писані циноброю оздоблені внизу закрутками. З кінця XVI в. на рукописну книгу починає впливати друкована. З огляду на те, що орнаментатії книжки присвячено окремих випуск нашої науково-популярної бібліотеки, ми зазначимо лише побіжно загальний характер „стародрукованих“ заставок, прийятих рукописами. Головніший мотив

КНИГА СЫВЛА ПРАВЕ СЫВЪЗЫКНОМО

КАНО Правленіе діакону, СВѢПОЧИТАЮТСЯ
 НЕДОЖИТЕ СЮЩАГО ВІСНІТА СІУТЬ, СОЧТАНІА СІУ
 ПЪ ПРАВИ СТЫ ДІА ПЪ НЕОМІВІАІМІСІА СТЫ СВѢ
 НИТОМО ТЪ, ПО ПОЛУБІТНЫ, НІ СОНІ СІА СТЫ СІУ
 ШЕОБНО КВІВШІ ПРАВИ І ПОСЛАІІА СТЫ СІУЦЪ, І СІА
 І КО ПО РА ДЪ СТОА І КО ТО РІНІ СТЬ БІ КО І І КО ПРА ВІ І
 І МА. П Р В О Е С Т Ы Д І А ПЪ П Р А В І А П І
 С Т П О Д І А П І С А С О Б Н О П Р А В І А С
 І В С Ъ С Т Ы Ц Ы П О Д І А ПЪ П Р А В І А Д А Т

І Ж І В І Ш І С І І С Т О Г І В І С І І С І О Г О С Ъ О М І Т О П Р А В І І С
 І Ж І В І Д І Ш І Р П О М Ъ С Т Н А С Ъ О Р А П Р А І С І
 І Ж І В І О В І Ш І С А Р І І П О М Ъ С Т Н А С Т О С Ъ О Р А П Р А В І І С І
 І Ж І В І С А С Р П О М Ъ С Т Н А С Т О С Ъ О Р А П Р А В І І С І
 І Ж І В І О Ш І Ш І І П О М Ъ С Т Н А С Т О С Ъ О Р А П Р А В І І С І
 І Ж І В І С І Ш І І П О М Ъ С Т Н А С Т О С Ъ О Р А П Р А В І І П І
 І Ж І В І С Т І Ш І Ш І С А С Т О Ш І С І С І А І В А С Ъ О Р А В Т О П R A B І І Ш І
 І Ж І В І С І Ш І Ш І С Т О Ш І С І С І А І С І А С Ъ О Р А Т Р І П І С О П R A B І І Ш І І П R O

А
 В
 Г
 Д
 Е
 Ж
 З
 И
 І
 К
 Л
 М
 Н
 О
 П
 Р
 С
 Т
 Ф
 Х
 Ц
 Ч
 Ш
 Щ
 Ъ
 Ы
 Ь

Petri Leps S^r Th. et Ph. D. Doctoris
 A. 1731.

заставок і рамиць — великі трави, інколи з стилізованими квітами та овочами. Іноді їх оточено рамкою, іноді вони вільно здіймаються вгору від прямої лінії — їх основи. І не тільки мотиви орнаменту, саме кольорування їх — (білі трави по чорному тлі і навпаки) сама техніка їх — легкими рисками в наслідування гравюри — все це веде нас до друкованої книжки — як його джерела. Цікаво зазначити, що друкарнями навіть випущено було готові рамиць дрібнотравного рисунку, того-ж стародрукарського типу, що їх вклеювано в рукописи з вписаним в них заголовком. Іноді трави кольоровано злегка різними фарбами, не на білому або чорному вже, а на золотому кольоровому тлі.

Сімнадцяте сторіччя — то вік панування західноєвропейських впливів (див. мал. № 16). XVI в. в історії італійського мистецтва відзначається розвитком стилю барокко, що для його орнаменту характерно сполучення рослинних мотивів (листя, квіток та овочів) з мотивами вищої геометрії: спіраллю, еліпсисом та їх частинами, скомпонованими в різних кручених сполученнях. Німецькими та польськими варіантами він переходить в східню Європу, перероблюється тут і дає московське барокко на Московщині і українське на Україні. XVII в., вік панування бароко в українських та білоруських рукописних та друкованих книжках¹⁾. Крім заставок та ініціалів оздобленням книжки є мініатюри, тоб-то ілюстрації до тексту; ілюстрований рукопис звався „ліцевим“. Перші мініатюри, як південно-слов'янських, так і наших рукописів походять безпосередньо від зразків візантійських — пізніше вони є продуктом творчості місцевих ілюстраторів. В старіших книжках малюнок стоїть звичайно серед тексту, згодом збільшується,

¹⁾ Про це докладніш дивись М. О. Макаренко. Мистецтво книги. Д. В. У. 1925.

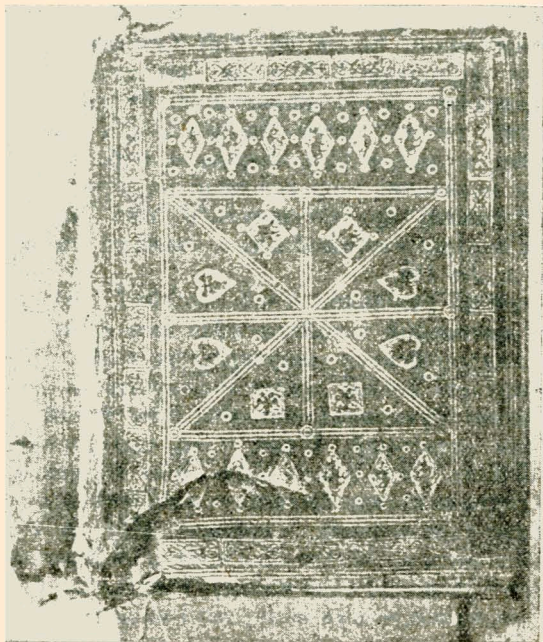
й нарешті займає цілу сторінку. Тому, що головною галуззю малярської штуки у Візантії й у православних слов'ян, було малярство святих образів,—то від нього, з огляду на переважно релігійний зміст текстів, тісно залежало й малярство мініатюрне. Та все-ж останнє було вільнішим, менш регламентованим, приступнішим для сторонніх сувоїв. З огляду на те, що південно-слов'янські рукописи дуже бідні на мініатюри, а в українських—їх зберіглося надто мало—найбільше матеріялу дають рукописи Новгородські спочатку, а пізніше—московські. Еволюція мініатюр, як можна гадати, полягає в ступеневій втраті рис візантійського мистецтва і в ухилі в бік реалізму під впливом західно-європейських зразків. Це помічається й в пейзажі і в архітектурних мотивах—їхньому тлі. Тут замість візантійської бані півколом, з'являються цибулевидні бані північних церков, а пізніше цілком західні будівлі. В накресленні постатів традиція триваліша. Прямі грубі складки, різкі контрасти світлих і темних тонів для виображення опуклих і угнутих місць, нерухомість виразу, одноманітність рухів і поз—все це веде нас до візантійської мініатюри. І лише починаючи з XVII в. помічається західний вплив, передусім в одягові, що вже здебільшого має м'яккі дрібні складки. Більш самостійна руська мініатюра, щодо обличчя т.-то портрета. Вже в Ізборнику Святослава (1073 р.) виображено великого князя з родиною. Портрети, правда, іконописного характеру, можна знайти також в лицевих рукописах житєписних текстів. На мініатюрівій техніці дуже відбився перехід від пергамену до паперу. В першому випадкові треба було класти на шкіру ґрунт з білил, а вже зверх нього писати фарбами, на папері стало можливим легке акварельне кольорування.

Одною з окрас книжки є ще кінцівки, т.-то художні мотиви, що ставляться в кінці тексту кожного розділу. Та як-що вони характерні для стародруків—їх дуже мало в книжці рукописній, і вони трапляються здебільшого в книжках пізніших часів. Для найдавніших рукописів є типовим закінчення розділу рядками, що все звужуючись, утворюють ніби лійку—іноді знизу вона окінчена роздвоєною гілкою, що виходить з стисненої руки. Цей тип кінцівки так і зветься „рука“. Крім оздоб перед текстом (заставка, ініціал), в тексті (мініатюра) і після тексту (кінцівка—рука) трапляються ще малюнки по бережках з правого боку тексту. Вони звичайні для рукописів з заставкою з квіток і уявляють з себе теж квіти, спочатку невеличкі, тоді все вищі на стеблинах. Це зародок рамки, що розвинулась вже пізніше під впливом західньо-європейським, італійським зокрема (див. мал. № 16).

Оздобою рукописів є ще, нарешті, більш-менш фігурно написаний заголовок. Ми вже бачили, що в західньо-європейських манускриптах тонкі, переплетені, закручені великі літери нагадують філігрань, в слов'янських рукописах заголовок не такий тонкий, але також витворний. В'язь, т.-то сполучення двох або й більше літер в одно ціле, або вміщення дрібніших літер в середину більших—зустрічається вперше в південно-слов'янських рукописах XIII - XIV вв., а тоді переходить до Молдавії, України та Московщини. Та як-що південно-слов'янську і молдавську в'язь читати не важко,—в українських і московських рукописах вона стає все складнішою та нерозбірнішою (див. мал. № 15 та 16). Особливо далеко в цьому відношенні пішла московська в'язь, особливо XVII-е століття доводить її до крайньої межі: літери стають такими високими та вузькими, так нероздільно зліто їх по дві, по три в один начерк, ті групи так тісно

притулені одна до одної, що заголовок стає подібним до орнаменту і стає таким незрозумілим, що розплутати його важко навіть фахівцеві.

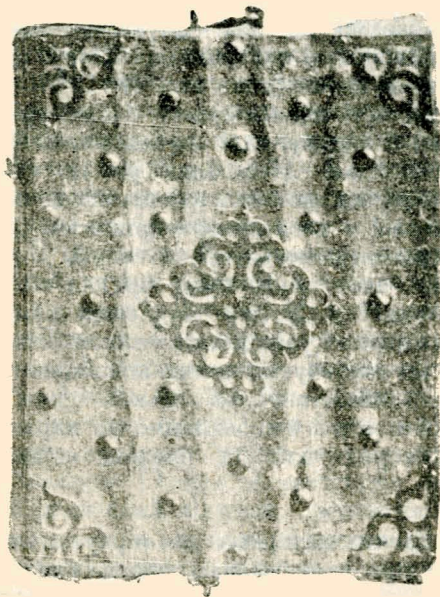
Оправа. Пряме призначення оправи—суто практичне,—зберегти книжку, але в залежності від її зовнішнього вигляду, вона може бути і її

Таблиця № 18.

окрасою. Ми вже раніше говорили про два типи оправ: більш пишній, розкішний візантійський і більш простий. Разом з усім церковним ужитком взяли

слов'яни з Візантії і звичай обкладати богослужбні книги, і передусім напрестольні евангелії, в дорогі оправи; більш того, найдавніші оправи були, мабуть, виробом константинопільських майстрів. Так, син Володимира Мономаха, князь Мстислав, послав до Цареграду свого тіуна спеціально за коштовною

Таблиця № 19.

оправою для напрестольної евангелії, що її пізніше він офірував одній з Новгородських церков. Подібні оправи були не стільки виробом палітурщика, скільки високим мистецтвом золотаря, різчика по кості і т. ин. Простіші оправи робилися з дубових, переважно, дощок, вкритих шкірою чорною, темно-

коричневою, рідше жовтою, ще рідше червоною або зеленою. Часто окрасою оправи були тиснення на шкірі, більше на верхній—менше на нижній дошці (див. мал. № 18). В інших випадках для обтягвання дощок вживано тканин: оксамиту, іноді злато-главу. На оправу, як і в західній Європі, набивають нарізники—„средники“, т.-то металеві звичайно з різними образами на них, „жуками“—широкими й опуклими бляшками, набитими на шкіру, щоб схоронити її від псування (див. мал. № 19).

В залежності від матеріялу (мідь, срібло, золочене срібло) й виробу, такі оправи могли бути більш-менш коштовними. Необхідна річ в старовинних оправах—застібки, щоб не карючилися дошки. На одній з евангелій є така сувора приписка: „а который попъ или дьяконъ, четъ (прочитавши), а не застѣгаеть всихъ застѣжекъ, буди проклятъ“. Картонні оправи, тотожні в цілому сучасним нам оправам, з'являються пізно і увіходять в ужиток вже у XVIII в. На цьому ми закінчуємо огляд зовнішнього вигляду стародавньої південно-слов'янської, української та московської книжки й переходимо до характеристики тих умов, серед яких їх писали, поширювали й бергли.

**Перепи-
вачі кни-
жок.** Багато матеріялу для міркувань про те, хто і при яких умовах писав книжки, дають записи в рукописах, бо часто, закінчуючи свою працю, переписувач зазначав своє ім'я й дату. Комбінуючи дані з тих записів з відомостями літописів, а почасти й інших літературних творів, можна досить ясно уявити собі, з яких мотивів писано книжки і хто над тою справою трудився. Насамперед треба згадати, що слов'яни позичили у Візантії не тільки церкву, але й взяли в неї письменність і всі джерела своєї культури. Тут, як і на заході, голов-

ним чином монастирі заховують книжну традицію. Що правда, поруч існує й школа. Вже великий князь Володимир „...нача поимати у нарочитое чади (=значних людей) дѣти, и даяти нача на ученєе книжное“. Мабуть тільки завдячуючи існуванню школи можливо було для Ярослава Мудрого зібрати „многи писцы“ і за їх допомогою робити переклади й утворити книгозбірню при Софійським храмі. В життєписній літературі постійно трапляються вказівки на те, що згадана особа навчилась письма у навчителя. Та, певна річ, письменність і освіта приступні були, за тих далеких часів, головним чином представникам вищих верств. Болгарський цар, кінця IX й початку X в., Симеон, остільки любив книжки, що дуже старанно збирав їх; сини сербських державців, Сава Сербський та Стефан Первовінчаний, працювали в царині літературній; дітей інших жупанів та королів віддавано „в ученєе св. книг“; Ярослав Мудрий „книгамъ прилежа и почитая ꙗ (їх) часто, въ нощи и въ дне“; за Володимира Васильковича Волинського (XIII в.) повідомляє літопис, що він був „книжникъ великъ и философъ, акогоже (якого) не бысть во всей земли и ни по немъ не будеть“; цей перелік можна було-б значно збільшити. Освіта й світських людей мала той самий релігійний відтінок, церква-бо нормувала обсяг читання, і по суті не ці поодинокі культурні люди, а монастирі керували всією культурою й книжною справою.

Головним виробником книжок і був монастир; тут їх писали, перекладали з грецької мови, звідси посилали й за рукописами на Афон. Коли проглянути записи переписувачів, то найбільша кількість найдавніших—називає нам ченців, чорноризців, трохи менше панотців, дияконів. Осіб світських значно менше, але відомо, що над переписуванням книжок, як справою богові милій, трудилися навіть такі особи,

як Ярослав Мудрий. Зазначімо також і вже відомого нам Володимира Васильковича і його дружину Єфросинію, княгиню Полоцьку та инш. Приводом до тяжкої праці переписування здебільшого бувала обітниця, уявляючи книжну справу, як приємну богові, що нею можна було в якійсь мірі спокутувати свої гріхи. Не дарма більшість переписувачів підкреслюють в записах свою нікчемність, гріховність, недомумство, „скверную“ свою „десницю“ і т. ин. В Болгарській Болонській Псалтирі XII в. переписувач так характеризує себе: „азъ грѣшнѣй бѣлославъ, грѣшнѣй и дрѣзы на зло, а на добро лѣнивѣй емоуже отечѣство гробъ, а богатѣство грѣси: а блудъ слава“. Інші писці, бичуючи свої гріхи, набирають до 40 лайливих епітетів. Крім переписувачів, що працювали, давши обітницю, для відпущення гріхів, з наказу ігумена (це також відмічається записами), з бажання мати книжку, були письменні люди, які виконували замовлення за певну платню. Так, найдавніша пам'ятка руська „Остромирова Євангелія“ писана в 1056—1057 рр. для посадника Остромира дияконом; Святославові Ізборники 1073 та 1076 рр. писані дяком на замовлення князя; Мстиславова євангелія—поповим сином для князя Мстислава; над Парімейником 1271 р. працювали піп з сином і т. д. Очевидячки, переписування книжок було для них підсобним заробітком. Встає питання, чи відомі південно-слов'янським та старо-руським рукописам переписувачі-професіонали, що їх головною працею було писання книг. Можна думати, що такі були і то з дуже ранньої пори. Вже за літописом зібрав Ярослав Мудрий „многи писцы“, щоб їхньою працею покласти підвалину книгозбірні при Софійським соборі; в південно-слов'янських рукописах ми знаходимо в записах Вонсиля граматака і Вася граматака, а граматаками, за прикладом греків, болгари називали

секретарів та діловодів. До XIV в. відносяться відомості про Новгородського архієпископа Мойсея, що „собра многи писца книжныя, наять (найняв) ихъ преписывати книги святаы“. Мабуть такими переписувачами з архієпископового штату й були „владычень писецъ Филица“, „владычень паробокъ Микула“, що й залишили в записях свої ймення. Де-далі, тим більше, з огляду на підвищення попиту на книжку з'являється таких писців-ремесників. Перед початком друкарства в Москві, а як можна думати по аналогії і в інших культурних осередках Московщини, України та Білоруси—склалася вже ціла класа переписувачів. Ці-ж то московські переписувачі, незавдоволені новим винаходом, що підривав їх матеріальний добробут, і підбурені безвладними прихильниками старовини й прийняли участь в заколоті з приводу введення „німецької вигадки“.

Цікава сама техніка виробництва книжки. Вже дуже рано ми бачимо розподіл праці. Нема чого говорити, що ремество переписувача й палітурщика було в різних руках, тим більше, що останньому не потрібно було навіть бути письменним. Так за Феодосія в Києво-Печерській лаврі був відомий, як переписувач чернець Іларіон, що робив це і день, і ніч; Нікон-же зшивав і робив книжки „бѣ бо художникъ дѣлу тому“, а сам ігумен прями „вервіе на потребу его“. Розуміється само собою, що для ілюстрування та орнаментативної рукописів у слов'ян, як і на заході, виділялись особи з більшими артистичними здібностями, фахівці цієї справи. Більш того, циноброю звичайно писала інша особа, а не та, що їй належав текст, писаний атраментом. Це відбилось і в записях. Так, в приписці до Мстиславової євангелії 1117 р. один писець, Олекса, зробив приписку атраментом, а другий,— „Жадѣнь“, золотом, при чому і в тексті заголовки і другі написи золотом, відрізняються характером від

руки всього рукопису. Дуже цікава з цього боку приписка до одної евангелії 1507 р.: „а черное письмо писалъ $\epsilon\tau\varsigma$ $\alpha\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ каллиграфос (людина каліграф) Ник(олай), а златомъ прописывалъ Михайло Медоварцовъ, а евангелисты писалъ Θεодосие Зографъ сынъ Діонисієвъ Зографовъ...“ Іноді в тексті, як то бувало і в Західній Європі, залишались промежини, бо з якогось приводу роботи по оздобленню рукопису переведено не було. Якщо твір був довгий—переписування доручалось кільком особам. Це видно, як з різних характерів письма, так і з того, що инший раз, в кінці зшитка писано, щоб підігнати текст, або надто стисло, або надто широко; нарешті в записах часто згадується ціла низка йменнів тих осіб, що трудилися над переписуванням. Швидкість роботи, певна річ, була дуже неоднакова. Хоча даних на те небагато, та можна думати, що старанний переписувач, як що доводилось писати більшими літерами, писав пересічно $1\frac{1}{2}$ —2 аркуші в день. На Остромирову евангелію пішло 7 місяців. Записи в рукописах не тільки показують соціальний стан переписувачів, кількість осіб, що брали участь у виготовленні книжки, час, протягом якого її писано, але дають також матеріал про відношення переписувача до своєї праці. І тут ми знаходимо певну аналогію до західньо-європейських записів. Та-ж радість з приводу закінчення переписування, часом ті-ж скарги на тяжке писання. Навіть в стилістичному відношенні ті записи близькі між собою, бо-ж слов'янські записи свій позичили у грецьких рукописів. Найчастіше переписувач приривное своє почуття до почуття мореплавця, що досяг, нарешті, безпечного порту; дописуючи останній рядок, він радіє як заєць, що уник тенет, як подорожній, що повернувся до вітчизни, як хлібороб, збираючи багатий врожай, як наречений своїй нареченій. І

в південно-слов'янських, і в наших рукописах трапляються часто прохання до читача не проклинати за помилки та інші хиби, а виправляти зауважені погрішності. „Не писа Духъ святый, ни ангель, но рука грѣшна...“ „Исправлевающе чѣтѣте, не кльнуче, но поминающе, ащѣзда буду кде описался худымъ умою грѣшнымъ; простѣте, благословѣте“ (Галицька евангелія, коло 1266 р.). (Читайте, виправляючи, а не проклинайте, а поминайте добром, а як що я де помилився по недоумству своєму, простіть, благословіть). Та як-що переписувачі, що душею належали своїй справі, прохали виправляти їх, або, як мітрополіт Кіпріян, навчали як найретельніше копіювати рукописи, деякі інші, може манахи, приневолені переписувачі, що писали з строгого наказу ігумена, вносили приписки, зовсім не відповідні, наприклад: „Спати ми ся хоцетъ!“, або „О, Господи, помози! О, Господи, поспѣши! Дремота непримѣнная и въ семъ рядкѣ (рядку) помѣшахся (помилився)“ і далі той-же „сѣсти ужинатъ клювованія съ саломъ съ рыбьимъ“. І у другого переписувача думка тікала до їжі: „Како ли не объестися... поставять кисель съ молокомъ“... Певна річ, переписувач, що взявся писати на замовлення, таких приписок собі-б не дозволив.

Цікаве питання про оплату праці переписувача, мініятюриста, палітурщика. На жаль, відомостів про це в південно-слов'янських, українських, білоруських і московських рукописах надто мало. В одній евангелії XIV в. є запис переписувача Фрола, з якого видно, що на наші гроші йому платили 50 коп. за аркуш; друга евангелія, теж XIV в., оплачувалась по 70 коп. аркуш. В одному пізньому рукопису, вже XVII-го віку вміщено пораду старого професіонала-переписувача молодому: „а почнетъ хто приговаривать, і ти отчасовнично (вперед) тетрати менши

алтына не возми, потому в два дни тетрат, скажи, едва написат, масло и свечи горят, и на чернило натягивай, на хлѣб и на вологу, былоб чем дѣло сподобляти“. Певна річ, така нехитра життєва політика з давніх давен була в ужитку.

Ціна на книжки. Ми бачили раніше, який дорогий був матеріял для книжок—пергамін і папір; як-що такий високий був ще гонорар переписувачам, то ясно, що й ціна на книжки повинна була бути високою. На жаль, і тут відомостів дуже небагато, та й ті належать переважно до пізнішого часу. Та й не дивно. Економічний уклад життя за більш ранньої доби, безпосередня близькість споживача до виробництва, порівнюючи невеликий попит на книжки—все це виключає можливість існування розвиненої книжної торгівлі. Книги замовляли, а як набували, то більш-менш випадково, чому й ціна на книжки постійних бути не могло.

Крім того, як завжди ціна на книжку залежала від багатьох умов: змісту її, розміру, матеріялу (пергамін був дорожчий за папір), орнаменту, оправ, ступеня її цілості. Найранніші вказівки на ціну на книжку відносяться до XIII в., коли князь волинський Володимир Василькович заплатив протопопиді, т.-то „з okazji“ купуючи, за маленьку книжку молитовник 8 кун, т.-то 80 карб. на наші гроші, а в той-же час за село—50 кун, т.-то 500 карб. Точніше можна встановити ціну на книжки, починаючи з XVI в. Багато матеріялу, що до цін, вибрала з московських та українських рукописів В. А. Адрианова¹⁾. Приведемо звідти кілька даних про ціни, що вона перевела на курс наших часів. Ціни на євангелії на

¹⁾ В. А. Адрианова. Материалы для истории цен на книги в древней Руси XVI—XVIII вв. Спб. 1912.

Московщині в XVI в. хитаються між 42 карб. і 180 карб. в залежності від оправи; псалтир того-ж таки часу коштує від 6 до 60 карб.; прологи були дорожчі і коштували до 246 карб. Світські книжки цінилися теж не дешево, і ціна на них також хиталась як і на книжки духовного змісту. Так, в початку XVII в. хронограф в аркуш розміром і в 445 арк. коштував 85 карб., другий—68 карб. Арифметику скорописом 1684 р. в 121 арк.—було придбано за 22 карб. 50 коп. Ціни на Вкраїні за даними тої-ж В. Адриянової були нижчі. Це пояснюється, мабуть, тим, що в другій половині XVI в. (до нього належать записи) друкарство остільки вже було поширене, що рукописна книга, певна річ, повинна була орієнтуватись на друковану. Так, четвероевангелія приблизно 1564 р. коштує всього 5 крб. 20 к., друга—1591 р.—7 крб. 28 коп., третя—1600 р.—5 крб. 20 к. Апостоли початку XVII в.—2 карб. 70 коп., 5 карб. 86 коп., 3 карб. 15 коп., а друковані апостоли кінця XVII в. коштували 4 карб. 80 коп., 4 карб. 16 коп.

Книжна торгівля. Відомістів про те, де торгували рукописами, надто мало. Мабуть їх продавали на торгу, т.-то на базарі, як всякий инший крам, або у писців-майстрів вдома. Є відомості, що Іван Грозний дав наказа купувати книжки в Москві „на торжищах“. Стоглавий Собор 1551 р. говорить, як про щось звичайне, про купівлю і продаж книжок „по градам“. Документи XVII в. згадують про існування в Москві „книжного ряду“, де торгують друкованими й рукописними книжками, між иншим попи і диякони; ці торговці перевели з наказу влади оцінку конфіскованих у „опальних“ бояр, книжок. Відомістів, що-до місць торгівлі і торговців на Вкраїні, на Білорусі і в південних слов'ян, в нашому розпорядженні немає.

Бібліотеки.

Щоб вичерпати всі питання, що-до рукописної книжки на слов'янським ґрунті, остається лише сказати про те, де вони зберігались. Слов'янське середньовіччя, як і європейське, знало переважно бібліотеки монастирські. Тут книжки були потрібні і для служби божої, і для читання у себе в келії, і для спільного читання за трапезою. Шляхів для придбання книжок було кілька. Іноді ченців посилали до тих монастирських осередків, що славилися своїми бібліотеками, т.-то головним чином на Афон. Там вони знимали копії й пересилали їх до своїх монастирів. Певна річ, книги набувались іноді в грецьких монастирях і за гроші, за вклад у монастир.

На місцях книжки переписували ченці-спеціалісти, що призначались до цієї справи. Історія зберігла кілька йменнів таких ченців-каліграфів. Так, приміром, в київо-печерській лаврі вславився Іларіон; в Нямецькому монастирі в Молдавії, в середині XV в. переписував багато книжок Гавриїл, як видно з рукописів з його записами, що дійшли до нас. Велика частина книжок поступала до монастирів як вклади на помин душі. Іноді такі рукописи уявляли з себе дуже високу матеріальну цінність. Ми вже вище бачили, що волинський літопис одмічає поміж інших значних подій, що Володимир Василькович офірував „еуангеліє золотомъ писано, а оковано сребромъ съ женчюгомъ, а среди его Спасъ съ финиптаромъ“. Крім переписування та одержування книжок в дарунок, монастирі могли ще обмінюватись дублетами. Нарешті, за часів пізніших, стало можливим і придбання їх на стороні. З огляду на велику матеріальну вартість книжок, їм, як і іншому майну, склався опис. Деякі з тих описів дійшли до нас і дуже цікаві, бо вказують на обсяг читання. Як і можна було сподіватись—переважають книжки ду-

ховного змісту, церковного характеру, та є крім них і літописи, що їх і ведено по монастирях, хронографи, ріжнородні збірники, повісті, твори з поля географії, пізніше космографії. Як і на Заході, найслабіше представлені науки природничі.

Відомостів про приватні бібліотеки надто мало. Ми вже знаємо, що Ярослав Мудрий збирав книжки, наймаючи для цього переписувачів; син його, Святослав, наповнював „клѣти свої книгами“; його любов до них доводять написані для нього Ізборники 1073 і 1076 рр. В XII—XIII вв. існували книгозбірні в Ростові і у Володимирі. Володимир Василькович особливо не шкодував коштів на придбання рукописів.

Величезна бібліотека була в Москві у Василя Івановича. Частину книжок куплено, частину одержано в дарунок зі сходу, частину можливо привезено, як посаг, його матір'ю гречанкою Софією Палеолог. Ця бібліотека загинула безслідно в огні серед заклоту смутних часів, та за даними, що дійшли до нас, вона нараховувала до 800 рукописів грецькою, латинською та єврейською мовою; Максим Грек, що довго жив в Італії, познайомившись з нею, сказав, що подібного цій збірці по багатству він не бачив ні там, ні в Греції. Іван Грозний дуже пишався нею, охоче показував її чужоземцям і висловлював бажання замовити переклади на російську мову деяких античних авторів, наприкл. істориків: Тіта Лівія та Светонія. Деякі збірки книжок повинні були бути і в бояр; без книжок не можна уявити собі вчених, таких як Максим Грек, Симеон Полоцький та ин., але що з себе уявляли ті книгозбірні—трудно сказати.

Те-ж саме можна припустити й що-до бібліотек в Білорусі і на Україні. Безперечно, як що були люди, що любили книжку й науку, то були й при-

ватні книгозбірні. З появою шкіл вищого типу, з відкриттям, наприклад, Київсько-Могилянського колегіуму натурально з'являється потреба і в підручниках та підсобниках, і так неминуче повинні виникнути бібліотеки, хоч треба зазначити, що з огляду на те, що викладання, на зразок західньо-європейський, велося латинською мовою, а взагалі мовою вищої верстви була польська, найзначніша кількість книжок була не рідною національною мовою.

Дальша доля рукописної книги. Друкарство, як більш легкий і дешевший спосіб виробництва, стало швидко випирати рукописну книгу, та не вбило її відразу; у слов'ян, зокрема в Росії і на Україні, рукописна традиція була тривкішою, ніж в Західній Європі і переписування навіть у XVIII в. є досить частим явищем. Насамперед треба відмітити численну групу старовірів. Переслідувані урядом, що довго не дозволяв їм відкривати свої друкарні і, відзначаючись, з другого боку, великим консерватизмом в своєму побуті, старовіри до самого останнього часу точно повторювали старі зразки, зберігаючи і зміст, і характер письма, і орнамент в своїх рукописах. Шляхом переписування, а не друку, протягом XVIII в. поширювалась також та література, що відповідала смакові міщанства та дрібного панства глухих закутків. Вища класа населення іде і в побуті своєму, і в літературних симпатіях слідком за Західньою Європою. Вона з презирством ставиться до тих повісток, побрехеньок, казок, пісеньок, що доживаються менш культурними класами; вона вважає їх за негідні для друку;—і тому ті, кому чужими здаються новітні західньо-європейські зразки та нова мова з масою чужоземних слів—ті, хто продовжує стару традицію світської повісти та лірики XVII в., залишаються вірними старому способу—переписування. Та-

леж—чим більше шириться освіта, чим більше еволюціонує зміст в бік наближення до західньо-європейської літератури, чим більше, нарешті, розвивається книжна справа,—тим рідше уживають переписування. За останні часи воно, як пережиток, зберігається лише в формі альбомів, що в них вписуються вірші та вирази, що припали до вподоби. Значить, рукописна книга вмерла. Але що-ж сталося з старою спадщиною? Як вона перестала цікавити читача,—не було вже кому її берегти. Рукописи гинули від недбалості, вогкості, плісени, мишей; ними обклеювали оправи, їх продавали на обгортки, пергаміном на півночі заклеювали шпари в підлозі, щоб не тягло холодом, рукописами підпалювали печі. Не можна й перелічити, як вони гинули. Навіть монастирі, хоч які консервативні, й ті не берегли цього старого, що для них вже втратило всю свою вартість, добра. Загально відомий випадок, як ченці Новгородського Юр'єва монастиря, чекаючи на ревізію, вирішили почистити монастир і повикидати мотлох, що купами валявся по коморах. Два вози вони вже щасливо потопили в річці, коли на третій надібав Євгеній Болховітінов; з розпачем побачив він, що віз навантажено стародавніми рукописами. Поміж них були, приміром, славнозвісні, прозвані Євгенієвськими, пергамініві аркуші, що належать до найдавнішої доби. Але загинуло не все. Вчені рано оцінили ті найкоштовніші матеріяли, що дають старі рукописи для історії побутової, політичної, економічної, літературної і стали пильно розшукувати й берегти їх. Помалу з старих бібліотек, які ще збереглися і з нових збірок, обов'язаних своїм існуванням енергії сучасних вчених, утворились ті рукописні фонди, що ними пишуться нині чимало бібліотек. Закордоном найбагатші на слов'янські (переважно сербські) рукописи такі бібліотеки: народня бібліотека в Білграді;

Сербська Академія Наук у Білграді; Народня бібліотека в Софії; Південно-слов'янська Академія Наук в Загребі; Ліцей в Люблянах; Чеський Музей в Празі та ин.—та з відомих нині південно-слов'янських рукописів половина зберігається в російських бібліотеках. З них найзначніші збірки тих рукописів мають: Російська Публічна бібліотека в Ленінграді і Російська Академія Наук там-же; в Москві—Румянцевський Музей та Історичний Музей. На Україні найбагатші на рукописи бібліотеки знаходяться в Києві. Тут Всеукраїнській Академії Наук належать бувші збірки кіїво-печерської лаври, Михайлівського монастиря, Софійського собору та ин.; низка рукописів зберігається у Всенародній Бібліотеці України, є рукописний відділ і в І. Н. О. По інших містах України теж є, та менш значні збірки, тому ми їх не перелічуватимем. В Галицькій Україні славляться: бібліотека Ставропігійного Інституту у Львові, бібліотека Оссолінських і бібліотека Народнього Дому, там-же. Нині, з відродженням України, інтерес до української старої книжки відновився. Хай своїм змістом вона тепер чужа—та вона є пам'ятка давно-минулого: хто вивчає історію культури, не обійдеться без вивчення і її змісту, і її зовнішности. Нею треба дорожити, її треба любити й берегти.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.

№ 1a.	Збирання папірусу	11
№ 1b.	Окремі смужки папірусу	11
№ 1c.	Цілий пописаний аркуш	11
№ 2.	Книги та приладдя для писання старого Риму	15
№ 3.	Переписувач з триптихом	16
№ 4.	Читач з сувоем	18
№ 5.	Палімпсест	22
№ 6.	Пергаміняр	36
№ 7.	Зразок філіграні	41
№ 8.	Папірник	42
№ 9.	Зразок Ірландського рукопису	50
№ 10.	Зразок рукопису першої половини XV в.	53
№ 11.	Зразок рукопису кінця XV в.	54
№ 12a і b.	Верхня та нижня дошки оправи із слонової кістки	56 і 57
№ 13.	Середньовічний переписувач	61
№ 14.	Зразок рукопису XIV в. уставного письма	92
№ 15.	Зразок рукопису XVI в. полууставного письма	94
№ 16.	Зразок рукопису XVII в. пізнього уставу	96
№ 17.	Зразок каліграфічного скоропису початку XVIII в.	98
№ 18.	Шкіряна оправа з тисненням	100
№ 19.	Шкіряна оправа з нарізниками та бляшками	101

З М І С Т.

РОЗДІЛ I.

Рукописна книга стародавнього світу . 5 — 32

РОЗДІЛ II.

Рукописна книга середньовіччя та ран-
нього відродження 33 — 74

РОЗДІЛ III.

Рукописна книга у південних і східніх
слов'ян 75—114

Список ілюстрацій 115

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА КНИГОЗНАВСТВА.

1. О. Маслова. Рукописна книга.

ВИХОДЯТЬ В СВІТ:

2. П. Попов. Початки друкарства на Заході.
3. Д. Баліка. Бібліотека в минулому.

ДРУКУЮТЬСЯ:

4. Ю. Меженко. Історія письмен.
5. М. Макаренко. Мистецтво книги.
6. С. Маслов. Історія книги на Україні XVI-XVIII століть.
7. В. Ігнатієнко. Історія української преси.
8. Д. Рихлик. Як друкується книжка.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

9. В. Міяківський. Історія цензури українського друку.
 10. Ю. Меженко. Історія книги на Україні XIX-XX століть.
-
-

Ціна 85 коп.

№ 19279

A 582600

Ціна 10-00

КС
(98/11)